

Keel ja Kirjandus

1

2000

*Kindla kirjakeele poolt
Kuidas tekib kirjanduskaanon?
Unustatud Jakob Linzbach
Ootame rahvaloendust!
Irma Kandle saladused
Loomade identiteedist
Kas kandidaat või doktor?*

SISUKORD

R. KULL. Kas kindel või lagundatud kirjakeel? ("Muutuv keel")	1
E. ANNUS. Kirjanduskaanon ja rahvuslik identiteet	10
A. KRIKMANN. Vanasõnad loomade identiteedist (Tüpoloogilisi memuaare)	18
A. DULITŠENKO. Jakob Linzbachi filosoofilise keele printsiipidest (Lingvistilise semiootika allikad)	25
T. RAUDAM. Irma Kandle saladused (Karl August Hindrey loomingu mõningaid aspekte romaanis "Ja ilma ja inimesi ma tundsin viimati ka")	32

PÄEVATEEMA

J. VIKBERG. Kodanik ootab rahvaloendust	41
---	----

VÄITEID JA VASTUVÄITEID

M. EREL. Sõnamaagia	52
R. KASIK. Vastuseks Mati Ereli kommentaarile	53

RAAMATUID

V. KIISLER. Lepingust lahtiütlemine	55
Ü. TONTS. Väike eitamisraamat	57
P. ALVRE. Uurimus Kullamaa käsikirjast	58
R. UNDUSK. Akadeemilisest ja meelelisest retoorikast	61

RINGVAADE

H. METSLANG. Helsingi Ülikoolis kaitstud soome ja eesti keelt käsitlevaid doktoriväitekirju	65
M. LAAK. Muutuste mehhanismid kirjanduses	68
V. KLAUS. IV Välis-Eesti kongress	70
Toimetusele saadetud kirjandus	70

SUMMARIA	72
----------	----

TOIMETUS:

Mart Meri
(peatoimetaja),

Eevi Ross
(tegevtoimetaja),

Väino Klaus
(keeleteaduse osakonna
toimetaja),

Heldur Niit
(kirjandusajaloo ja rahva-
luule osakonna toimetaja),

Piret Viies
(kirjandusteooria ja -kriitika
osakonna toimetaja),

Tiina Hallik
(toimetaja),

Reet Sepp
(tehniline toimetaja).

Toimetuse aadress:
10119 Tallinn, Roosikrantsi 6.
Telefonid 6449 228, 6449 126.
Faks 6441 800.
E-post KK@eki.ee

Trükkida antud 3. I 2000.
Trükikoda Printall.
10134 Tallinn, Tatari 64.

Praaeksemplari vahetab ümber
trükikoja tehnilise kontrolli osa-
kond Tatari 64 (tel 6200 489).

Kaanel: Hando Mugasto. Piltkujutus Daniel Palgi eksliibriselt (puugravüür, 1936).

KAS KINDEL VÕI LAGUNDATUD KIRJAKEEL?

(“Muutuv keel”)

REIN KULL

Just niisugusele alternatiivile taanduvad viimasel ajal kirjakeele arendamise suhtes väljendatud seisukohad ja suundumused.

1. Kuhu me oleme jõudnud ehk eesti kirjakeel nüüd ja praegu

Eesti kirjakeel on hästi väljaarendatud täisväärtuslik kirjakeel, mis on võimeline toimima kõrgharidus- ja teaduskeelena ning täitma kõiki muid ülesandeid. Sellise tasemeni on jõutud juba umbes poolteist sajandit kestnud sihikindla tegevusega.

Kui XIX sajandi alguskümnendeid, Beiträge'de (1813—1832), K. J. Petersoni (1801—1822) ja O. W. Masingu (1763—1832) tegutsemisaega võib pidada ühise eesti kirjakeele poole pürgimise algusajajärguks, siis alates F. R. Faehlmanni (1798—1850) ja E. Ahrensi (1803—1863) tegevusest saame rääkida juba teadlikumast kirjakeelesse suhtumisest. Tänapäeva eesti kirjakeele väljakujunemises on olulisi teeneid eesti rahvusliku liikumise suurkujudel ja kirjameestel F. R. Kreutzwaldil (1803—1882) ja C. R. Jakobsonil (1841—1882), nagu ka sajandi teisel poolel tegutsenud J. Hurdal (1839—1907), K. A. Hermannil (1851—1909) ja A. Grenzsteinil (1849—1916). Tähtis osa teel ühtse kirjakeele poole on akadeemik F. J. Wiedemannil (1805—1887). Eesti kirjakeele grammatika kujunemise tähtteosteks olid XIX sajandil Ahrensi (1843, 1853), Wiedemanni (1875) ja Hermann (1884) grammatikaraamatud. K. A. Hermann pani aluse emakeelsele grammatikaterminoloogiale. Esimesed otsused kujuneva eesti kirjakeele ühtlustamiseks tehti Eesti Kirjameeste Seltsis 1870-ndatel ja 1880-ndatel aastatel.

Veelgi teadlikumalt ja järjekindlamini tegutseti meie rahvusliku kirjakeele kujundamisel selle sajandi esimestel kümnenditel. Nimetagem sel eesmärgil tegutsenud keeleanalüüsijate (1908, 1909, 1911, 1912), Johannes Aaviku ja Johannes Voldemar Veski väga silmapaistvat, suuremahulist ja mõjusat sõnaloo- ja muud keeletegevust, aga ka teiste keeleteadlaste ja keeleanalüüsijate panust. Kollegiaalselt koonduti keeleanalüüsijate tegevuses sajandi alguskümnenditel Eesti Kirjanduse Seltsi ja Eestimaa Rahvahariduse Seltsi juurde. Kirjakeele korraldamisel ja stabiliseerimisel oli oluline osa 1920.—1930-ndate aastate õigekeelsussõnaraamatutel (J. V. Veski, E. Muuk) ja kooligrammatikatel (E. Muuk ja K. Mihkla; A. Kask, A. Vaigla ja J. V. Veski; H. Jānes ja O. Parlo jt). Selle kõige tulemusena oli eesti kirjakeel 1930-ndate aastate lõpul juba kõigiti korralikult väljaarendatud kirjakeel.

XX sajandi esimese poole keeletegevuses oli väga oluline kirjakeele sõnavara täiendamine ja väljaarendamine, milles väga suured teened olid J. Aavikul kirjakeele üld sõnavara rikastamisel ja täiustamisel, paljudel terminoloogiakomisjonidel ja J. V. Veskil aga emakeelse oskussõnavara soetamisel ning korraldamisel. Terminoloogiakomisjonide sihiteadliku ja järjepideva töö tulemusena hakati alates 1909. aastast järjekindlalt avaldama eestikeelseid oskussõnastikke (1909 matemaatika, 1911 maateaduse, 1914 kaks sõnastiku keemia alalt, 1917 matemaatika sõnastiku teine, täiendatud trükk, 1919 füüsika sõnastik jne). Kui sajandi esimesel ja teisel kümnendil tegutsenud oskussõnastikute komisjonid seadsid sihiks luua ja korrastada emakeelne erialasõnavara vähemalt keskhariduse tasemel, siis 1920-ndate ja 1930-ndate aastate terminoloogiakomisjonide kindel eesmärk oli juba kõrgharidus- ja teaduskeele tasemele vastav emakeelne erialasõnavara. See eesmärk ka saavutati.

Kirjakeele sihiteadlikku arendamist on jätkatud edukalt ka selle sajandi teisel poolel, seejuures tõhusalt ja tulemuslikult paljude alade oskussõnavara korraldamisel ja arendamisel, mis on muutunud järjest olulisemaks ja tuntavamaks kõige viimasel ajal. Nagu on seejuures muutunud ja arenenud kirjakeele sõnavara, eriti oskussõnavara, nii on toimunud muutused ka kirjakeele põhimõttelisel korraldamisel, normimisel ja keelehooldes, seda viimasel aastakümnetel just suurema tolerantsuse ja painduvuse suunas.

Eeltoodu on vägagi katkendlik linnulennuline ülevaade meie kirjakeele väljaarendamise teest. **Kogu selle mõtestatud tegevuse kindel püüd on olnud, et eesti keel täidaks hästi rahvuskeele ülesandeid ja suudaks sammu pidada teiste kultuurkeeltega.**

2. Kas kirjakeelt on üldse vaja korraldada

Nii mõnestki viimase aja kirjutisest jääb kõlama mõte, et oleme oma kirjakeele arengus olulisel teelahkmel, kus seisame silmitsi küsimusega, **kas minna edasi nii nagu seni või teha järsk pööre**. On heidetud ette, et keelt on kuni viimase ajani liiga rangelt normitud, raudselt reeglistatud,¹ mistõttu meie keel on olnud liiga suletud ja aeglaselt muutuv.² On avaldatud kahtlust, kas kirjakeelt normida on üldse enam mõtet, sest saabunud arvuti- ja internetiajastul ei suudeta kõikvõimalike tekstide produtseerimist ja käiklaskmist nagooni kontrollida, nii et kirjakeele endisel viisil korraldamisel polegi nagu mõtet. Sellise lähenemise toeks tuuakse seisukoht, et ühtset kirja-

¹ T. V a r u s t e, Ekslik keelemure. — Postimees 11. I 1999.

² M. E h a l a, Eesti keele arenguteid: korporatiivsus vs. avatus ("Muutuv keel"). — Keel ja Kirjandus 1998, nr 11, lk 733—738; T. H e n n o s t e, Eesti keele arengud: totalitaariast polüloogiasse ("Muutuv keel"). — Keel ja Kirjandus 1999, nr 2, lk 88—96.

keelt pole olemas ning et alles viimasel ajal (*sic!*) on jõutud selgusele, et kirjakeel jaguneb erinevateks kasutuspiirkondadeks ja allkeelteks.³

Niisugustes seisukohtades on palju vildakat ja põhjendamatu. Tegelikult on jäigast ja ühekülgselt must-valgest (õige-vale) normimisest meil ammu loobutud. Tõdemus, et kirjakeel pole mingi ühtne moodustis, vaid jaguneb erisugusteks kihtideks-kihistusteks, allkeelteks, keelekujudeks, stiiliringideks või kuidas me neid allosi ka ei nimetaks, on meie keelekorraldajatele endastmõistetav juba päris mitu aastakümnet. Ka paindlik normimine ja keelekorraldamine on olnud niisama kaua endastmõistetav. Juba oma paarikümmend aastat on opereeritud kirjakeele sünkroonilise kirjeldamise ja keelereeglite kehtivuse mõttes tsentri ja perifeeria mõistetega.⁴ 1970-ndatest aastatest peale on eesti keelekorraldus ja keelenõuanne olnud pigem soovitusliku kui ettekirjutava iseloomuga.⁵ Isegi nii ranges piirkonnas, nagu seda on oskussõnavara korraldamine, on juba ammu loobutud primitiivlihtsast käsitusest "üks mõiste — üksainus termin" ning peetud ka korrastatud terminoloogias vajalikuks lubatavat sünonüümiat, terminivariantsust.⁶

Sügavalt ekslik on seisukoht, et kirjakeelt pole üldse vaja korraldada ega korrastada. Ehkki tervikuna heterogeenne kirjakeel jaguneb allkeelteks ja eri kasutusfäärideks, on kirjakeele kui kultuurkeelee arengu mõttes põhjust rääkida tema olulisest keskosast ehk südamikust, sellest osast, millele tuleb pöörata peatähelepanu nii keelekorralduses kui ka keeleõppes. Jutt on normikirjakeelest, nn korrekt- ehk haritkeelest,⁷ mida ja mille kultiveerimist on alati tähtsaks pidanud ka teised kultuurrahvad, ükskõik kuidas seda kirjakeele neutraal- või kõrgtasandit ka ei nimetataks (*standard English, Bühnendeutsch, Normalsprache, нормализованный литературный язык* vms). Loomulikult eksisteerivad stiililiselt neutraalse normikirjakeele kõrval ka teised allkeeled (nagu argikeel ehk tavakeel, territoriaalmurrakud ja mitmesugused sotsiolektid), kuid oluline vahe on selles, et kui territoriaalmurrakud ja sotsiolektid arenevad omasoodu, isevoolu teed, siis arenenud kirjakeel oma keskses osas allub teadlikule reguleerimisele. Normikirjakeel on kir-

³ T. Hennoste konstrueeritud totalitaarne keelemudel (Eesti keele arengud, lk 88) on utreeritud ega vasta kuigi hästi tõsioludele. Ja keelekorraldajate suhtumine ei hakanud meil muutuma alles 1980-ndate aastate teisel poolel, vaid õige palju varem. Vt ka: H. Saari, Keelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel, nagu ta paistis juba aastal 1979 ("Muutuv keel"). — Keel ja Kirjandus 1999, nr 9, lk 601 jj, eriti lk 603—604 ja lk 607—608; samuti K. Kerge, Kirjakeele mõiste ja roll. — Õiguskeel 1999, nr 2, lk 3 jj. Totalitaarsusest või õigemini ühekülgsusest saab aga rääkida selles mõttes, et meie keelekorraldus ja keelehoole on kuni tänini olnud valdavalt **tehtud kirjutatavale keelele**. Kuid see on juba kivi kēeleuürjate kapsaaeda.

⁴ Vt nt: M. Erelt, Eesti keele lihtlause probleeme. *Ars Grammatica*. ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituut. Tallinn 1979, lk 8 jj (1.2. Tsentri ja perifeeria). Vrd ka: "VÕK lähetus sellest, et tuleb selgemini eristada peamist, olulist vähem olulisest, teisejärgulisest ning et reeglistus peab olema painduv, kõike ühesuguse kindlusega reeglistada ei saa. Sellise seisukoha aluseks on tänapäeva lingvistikas juba endastmõistetavaks saanud tõdemus, et keel on painduv süsteem, mille nähtused ja elemendid pole alati ühesuguse rangusega määratletavad ega järelikult ka reeglistatavad." — R. Kull, Muutumatu sõnade kokku- ja lahkukirjutamise uus reeglistus. (Vabariiklikus õigekeelsuskomisjonis) — Keel ja Kirjandus 1980, nr 5, lk 291.

⁵ Vrd M. Erelt, 1990. aastad eesti keele uurimises. — *Akadeemia* 1999, nr 10, lk 2064—2065.

⁶ Lubatava või koguni soovitatava oskuskeelesünonüümia teesi koos selgituse ja põhjendusega esitasime Henn Saariga 1970. aastal Tallinnas fennougriidide kongressil. — Vt H. Saari, Omasõna ja võõrsõna paarid eesti oskussõnavaras (1). — Keel ja Kirjandus 1980, nr 11, lk 660—661, probleemi kohta laiemalt ja sügavamalt lk 654—666 (selle artikli järg: Keel ja Kirjandus 1981, nr 4, lk 201, ja nr 5, lk 282—288).

⁷ H. Ots, Haritkeel ja tavakeel. — Keel ja Kirjandus 1998, nr 5, lk 327—333.

jakeele kõige kindlam, selgem ja väljendusvõimekam osa ja erialavajadustest lähtuv **oskuskeel** oma paljude allkeeltega saab toetuda ainult sellele, puhastatud, reguleeritud ja korraldatud keelekujule, mitte aga vabajooksuga argikeelele või slängile, kus tõesti on võimalik väljenduda "nii, nagu tahad".⁸ Selles seoses pole kirjakeele normimine sugugi aegunud mõiste. Nii on see kõigi arenenud kirjakeelte puhul ja eesti keel pole siin mingi erand. Õige pole kujutelm, nagu oleks kirjakeele korraldamine teiste keelte puhul juba läbielatud etapp.⁹ Vastasel juhul ei ilmuks üha uute, täiendatud ja ümbertöötatud väjaannetena niisugused autoriteetsed kirjakeelesõnaraamatud, nagu inglaste ja ameeriklaste "Oxford Dictionary" ning "Webster's Dictionary", sakslaste Duden-Wörterbuchi eri versioonid, soomlaste "Perussanakirja" jms. (Sellesse ritta sobituvad hästi ka eesti õigekeelsussõnaraamatud.) Ka ei pöörataks nii suurt tähelepanu terminoloogia korrastamisele ja rahvusvahelisele kooskõlastamisele, mille tähtsus ja tähendus, vastupidi T. Hennoste virtuaalkujutlusele, aina tõuseb. Nii jääks Hennoste kujutluse taustal seletamatuks rahvusvaheliste organisatsioonide (ISO ehk Rahvusvahelise Standardiorganisatsiooni, CEN-i ehk Euroopa Standardikomitee, IEC ehk Rahvusvahelise Elektrotehnikakomisjoni jt) ning nendega koostööd tegevate paljude riikide terminstandardimistevõime hoogustumine ja laienemine. Nii et kirjakeele korraldamine on vajalik. Kui me seda ei tee ega sellest ei hooli, jääme teistest kultuurrahvastest maha ja astume suure sammu kirjakeele lagundamise teed. Kahjuks on viimasel ajal kiputud just seda teed minema.

3. Mis on praegu oluline

On muidugi selge, et kirjakeele korraldamine ja keelehoole ei saa praegu toimuda enam nii nagu veel kümnekond aastat tagasi. Vahepeal toimunud väga suured muutused, nagu Eesti taasiseseisvumine, meie püüd ühineda Lääne ühiskonnaga ja Euroopa struktuuridega, väga suurearvulise mitte-eestlastest elanikkonna Eesti ühiskonda integreerimise vajadus, arvutiasjanduse ja infotehnoloogia kiire areng — kõik see sunnib läbimõeldumalt lähenema kirjakeele arendamise ja eesti keele õpetamise probleemidele.

Kindlasti on vaja võtta seisukoht kirjakeele korraldamise ja normimise suhtes kõige põhimõttelisemalt: kuidas kirjakeelt üldse korraldada, milliseid keelemuutusi aktsepteerida, mida ja kuidas reglementeerida jne. Võib-olla peaks ametlikult tunnustatud tänapäeva eesti kirjakeel olema tõesti mõnel määral avatum,¹⁰ kuid mil määral ja mis suhtes? Allakirjutanu kaldub arvama, et asja tuum on siiski mujal. Kirjakeele reeglistamine, aga ka eesti keele õpetamine nii eestlastele endile kui ka teistele peaks olema senisest hoopis paindavam ja diferentseeritum.¹¹ Tuleks selgemini eristada, mis on eesti kirjakeele omandamisel esmane ja peamine näiteks õigekirjutuses ja grammatikas, mis aga sekundaarne või nii-öelda süvem tarkus ja keeleoskus. Ja muidugi ka seda, millal me õpetame argikeelt (suulist suhtlemiskeelt), millal ametlikumat keeletarvitust. Selge see, et õpetajad, toimetajad, tõlkijad ja ajakirjanikud ei saa piirduda kõige hädavajalikuma keeleoskusega, vaid peavad meie keele kas õppimise või eneseharimise teel omandama süvemalt, s.o võimalikult

⁸ Vrd H. O t s, Haritkeel ja tavakeel, lk 327 jj; L. K a a g j ä r v, Normeeritud kirjakeele poolt, anarhia vastu. — Sirp 16. IV 1999.

⁹ Niisugune mulje kipub jääma T. Hennoste artiklit lugedes. Vrd T. H e n n o s t e, Eesti keele arengud, lk 89.

¹⁰ M. E h a l a, Eesti keele arenguteid: korporatiivsus vs. avatus, lk 733—738.

¹¹ Vrd ka: J. V a l g e, Kas eestlasedki Paabelit ehitama? ("Muutuv keel") — Keel ja Kirjandus 1999, nr 1, lk 12.

mitmekülgset ja täielikult. Uudsem, diferentseeritum ja läbimõeldum peaks olema muulaste keeleõpe.¹² Teoreetilises plaanis on võimalik eriti teiskeelsetele määratud praktilist grammatikakirjeldust tunduvalt lihtsustada.¹³ Kirjakeele üldist korraldamist toetav keelehoole ja keelenõuanne aga peaks senisest veelgi suuremal määral olema selgitava, soovitava ja suunava iseloomuga.

Kirjakeele üldise korraldamise ja hooldamise kõrval tuleb kindlasti jätkata meie oskuskeele arendamist. Jätkuvalt on vaja koostada ja välja anda nii üld- kui ka eriala- ehk oskussõnastikke. Mitmesuguste tekstide ja norming muude dokumentide tõlkimise hõlbustamise ja ühtlustamise seisukohalt on väga oluliseks saamas Eesti Õigustõlke Keskuses, standardimiskeskuse juures ja mujal loodavad terminiaandmepangad. See kõik avab uusi võimalusi. Tohtu hulga euroaktide (ca 100 000 lk) vahendamist hõlbustav terminipank ja kujunev standarditerminite andmepank tähendavad ju sisuliselt paljude erialade aktuaalsõnavara kokkukoondamist ja revisjoni, mis aitab meil kiiremini jõuda teiste Euroopa keeltega samale tasemele.¹⁴

4. Kolm peamist ohtu ehk mis meid takistab

Esimene oht: venepoolne surve. Kogu Nõukogude aja seisime keeleliselt päris edukalt vastu suurvene survele. Ehkki paljud tegevus- ja teadusalad (poliitika, ajalooteadus, majandusteadus, õigusteadus) olid tugevasti ideologiseeritud, säilitasime keeleliselt, välja arvatud nõukogulikud mõttemallid ja stampväljendid (-konstruktsioonid), oma iseseisvuse. Vene keele kaudu tulevate toortõlgete ja stampkeelendite tõrjumises olid olulised teened Ajakirjanike Liidu keele- ja tõlkesektsioonil, mille tegevust juhtis mitu aastakümnet edukalt Henno Meriste. Ka eesti oskuskeelekorralduses jätkati sihiteadlikult oma traditsioone, mis tegelikult käis risti vastu Nõukogude ametlikule keelepoliitikale. Kui üleliiduline terminoloogiasoovitus liiduvabariikidele oli nn *vähimate erinevuste printsiip* (*принцип минимальных расхождений*), mis tähendas suunist korraldada rahvuskeelset terminoloogiat nii, et see võimalikult vähe erineks vene keelest, siis eesti terminoloogiakomisjonides tegutseti just vastupidise suunaga ja püüti võimalikult mitmekülgset ning täielikult kasutada meie oma keele võimalusi.

Võime olla uhked, et kogu eesti terminikorralduse ajaloo jooksul on teadlikult või alateadlikult ikka järgitud 1913. aastal J. V. Veski sõnastatud oma keele võimaluste täieliku ärakasutamise põhimõtet,¹⁵ aga ka 1969. aastal U. Mereste formuleeritud ületuspõhimõtet.¹⁶

Nüüd vene keele otsest survet meile ei ole, kuid mõnedki russismid ja venemõjulised stambid püsivad üllatavalt visalt (kõik need kantseliitlik-bürookraatlikud *elukohajärgsed, koheselt, ööpäevaringselt*, ühtlugu korduvad *loe-*

¹² Esimene sellesuunaline katsetus õppekirjanduses on M. Ehala, K. Saarsõ, S. Väre, J. Öispuu, "Eesti keele suhtluslävi. The Threshold Level for Estonian" (Tallinn, 1997), mis kahjuks küll jätab palju soovida. Vt ka: T. Hennoste, Eesti keele arengud, lk 94, samuti T. Hennoste, T. Vihailem, Võõrkeele suhtlusstrateegiad. — Akadeemia 1999, nr 8, lk 1575—1576.

¹³ Selles seoses pälvivad tähelepanu C. Hasselblatti mõtted ja ettepanekud. Vt C. Hasselblatt, Kuhu tõttad, eesti keel? ("Muutuv keel") — Keel ja Kirjandus 1999, nr 4, lk 227—234, eriti lk 230 jj.

¹⁴ Vt ka: H. Saluäär, Eesti keele jäämisvõimalus. — Postimees 16. IX 1999.

¹⁵ "Kõik Eesti keele pea-asjaliseks edasiarendamiseks tarvisminevad sugemed, kavad ja seadused peituvad meie keeles eneses kui omapäralises Soome-Ugri keeltepere liikmes." — J. V. Veski, Eesti kirjakeele edasiarendamise-teekest. — Voog I, 1913, lk 100.

¹⁶ "Keeles, mille terminoloogia luuakse hiljem, on alati reaalseid võimalusi kujundada parem terminite süsteem kui varem kujunenud terminitega keeles." — U. Mereste, Oskuskeele üldprobleeme kaug- ja lähivaates II. — Keel ja Kirjandus 1969, nr 10, lk 587.

tud päevad, minutid ja sekundid, lausvohavad läbi-tarindid, liitminevike taandus lihtminevikuks jms). Raske on seda seletada millegi muu kui madala keeleteadlikkusega. Üsna samasugune olukord kui meil, on nii vene kui inglise keele mõju ka Lätis.¹⁷

Hoopis halvem on, et paljud siinsed venelased on eesti keelt kui riigikeelt ignoreerinud. On leitud kõikvõimalikke põhjusi, et seda mitte vajalikul määral õppida (põhjendustega, et eesti keel on raske, et pole küllaldaselt õppevahendeid jne).

Kuid kõige hullem on Venemaa poolt meile suunatud suurriiklik keeleimperialism, vene keele ülehindamine ja eesti keele alavääristamine. Selle üks väljendus on kahe riigikeele nõudmine, mida esitavad nii siinsed venelased kui ka Venemaa poliitikud. Kõige äärmuslikumal kujul väljendus see Vene Riigiduuma liikme Juri Kuznetsovi avalduses, et eesti keel on alaväärtuslik keel, mida ei tasugi õppida.¹⁸ Jätkugu meil meelegindlust, et niisugusele survele ja lausvalele vastu seista ning rahulikult ja kindlalt oma asja edasi ajada.

Teine oht: angloomania. Eesti Vabariigi taasiseseisvumisega algas järevalt tugevnev inglise keele mõju. Algul oli see suuresti paratamatu. Kiire ümberorienteerumine nõukogude tegelikkuselt ja ideoloogialt läänemaailma ja vabasse turumajandusse ning järjekindel püüd integreeruda Euroopa struktuuridega töid kaasa kardinaalse muutuse paljude alade terminoloogias ning inglise keele kui Euroopa Liidu peakeele otsese lausmõju. Järjepideva terminikorrastuse ning üha uute terminoloogiasõnastike koostamise ja väljaandmise tulemusena on nüüdseks totaalne inglise keele mõju juba mõõnamas, keel on hakanud inglise laenude tulva läbi seedima.¹⁹ Puhtterminoloogiliste väljendusraskuste ja probleemide kõrval on aga hoopis teine asi inglise keelendite mõtlematu tarvitamine, inglise keelega eputamine, mida omaaegse kadakasaksluse ja pajuveneluse analoogial on nimetatud pilliroobritluseks või võsajänkluseks.²⁰ See võõrihalus avaldub nii oma keelepruugi tarbetute anglismidega (inglise sõnade ja fraasidega) pikkimises kui ka näiteks võõrapäraste ja pentsikuteגי nimedega panekus,²¹ rääkimata paljudest küsitava keelekujuga firmanimedest. Inglise keele ülehindamise ja eesti keele ning teiste keelte alahindamise avaldusi on ka lühikajaluma nõue minna teaduskeelena üle inglise keelele või siis kuulutada inglise keel Eestis teiseks riigikeeleks.

Otsa tegi siin lahti akadeemik Peeter Tulviste oma üleskutsega anda teaduskeelena roheline tee inglise keelele, millega ta tuli välja Eesti Teaduste Akadeemia 60. aastapäeva tähistamise koosolekul 27. novembril 1998 Tartus ja seejärel ka ajakirjanduses.²² Selle ettepaneku ühekülgsust ja põhjendamatus on juba kritiseeritud. On juhitud tähelepanu sellele, et nn rahvusteadustes ehk Eesti-kesksetes teadustes on teaduskeelena oluline osa eesti keelel ja et meie loodusteadlastelgi oleks kasulik kirjutada ka emakeeles,²³ nagu ka sellele, et meie regioonis ning laiemalt kogu Euroopa kultuuriruu-

¹⁷ Vt O. B u š s, Keel muutub ka Lätimaal ("Muutuv keel"). — Keel ja Kirjandus 1999, nr 8, lk 516—521.

¹⁸ M. [= Madis] H i n t, Vene vaatleja alavääristas eesti keelt. — Eesti Päevaleht 15. III 1999.

¹⁹ Vt ka: U. M e r e s t e, Olla avatud, ent mitte allaheitlik! — Keel ja Kirjandus 1999, nr 7, lk 490—492.

²⁰ Vt nt: O. P a a b o, Keelekadaklus pealetungil. — Eesti Päevaleht 23. III 1999.

²¹ K. H e n n o, Miks on vaja isikunimeseadust. — Õiguskeel 1999, nr 3, lk 9.

²² P. T u l v i s t e, Kas inglise keel jätab teaduses ruumi emakeelele. — Eesti Päevaleht 15. XII 1998; Teaduse keelest. — Sirp 15. I 1999; akadeemia juubelikoosoleku sõnavõtu tekst on avaldatud ka väljaandes "Eesti Teaduste Akadeemia juubeliaasta — 1998", Tallinn, 1999, lk 69—71. Vt ka: H. A b e n, Miks ma toimetan ingliskeelset ajakirja. — Sirp 12. II 1999.

²³ V. L a n g, Miks ma (ikka veel) kirjutan eesti keeles? — Sirp 18. XII 1998, lk 6; J. V a l g e, Kas eestlasedki Paabelit ehitama?, lk 14—15.

mis on teaduskeelena väga tähtis koht ka saksa keelel ning et humanitaarias on tähtis tunda peale inglise ja saksa keele ka vene ja prantsuse keelt.²⁴ Tõepoolest, eesti filoloogias ja fennougristikas, aga ka Eesti ajaloo teaduses ei saa me kuidagi mööda minna saksa keelest, niisamuti nagu on saksa keel teaduskeelena oluline kas või meie linnaehituse arengulugu uurides. Ja lõpuks: ei tohi unustada, et mida rohkem keeli teaduskeelena funktsioneerib, seda parem maailma tunnetamise ja teaduse enda seisukohalt.²⁵ Nii prominentide kui ka tavakodanike seast juba korduvalt kuulda olnud ettepanek kuulutada inglise keel eesti keele kõrval riigikeeleks on tehtud niisama ennatlikult. Ei ole üldse vaevunud järele mõtlema, mida see kaasa tooks. Eelkõige õnestaks see tugevasti eesti keele rolli riigikeelena, otsene tagajärg aga oleks, et mitte-eestlastest Eesti kodanikel kaoks motivatsioon eesti keelt õppida ja omandada. Eesti keele kui kultuurkeelee prestiiž langeks järsult.

Suurim oht: meie endi suhtumine. Palju suurem oht meie kirjakeele arengule ja saatusele kui seda on anglomaania või venepoolne suurriiklik surve, peitub meie endi suhtumises, meie inertsuses ja loiduses, aga ka selles, et ei vaevuta endale asju selgeks tegema. Üks asi on mõne noorema inimese ebaadekvaatne kujutlus meie kirjakeele praegusest normimisest (keelekorraldus) ja hooldamisest (keelehoole),²⁶ millest ja mille põhjustest võib ehk arugi saada, hoopis teine asi on see, kui tõsiasju pole endale vajalikul määral selgeks teinud isegi koolitatud eesti filoloog.²⁷

Nukraks teeb üsna üldine keelelodevus ja -lohakus,²⁸ meie avaliku elu tegelaste (poliitikute, valitsuse liikmete, rahvasaadikute jt) vähene tähelepanu oma keeletarvitusele, eriti aga ajakirjanike passiivne või isegi hoolimatu keelesse suhtumine.

Ei mõelda sellele, kui tähtis osa on meie kirjakeelel, selle korraldamisel, arendamisel ja kaitsel rahvuskultuuri kestmajäämise ja edasiarenemise seisukohalt. Suur oht eestlaste kui rahva ja tema kultuuri edasisele kestmajäämisele on meie praegune vilets demograafiline seis ja vähene sündimus, kuid veelgi suurem oht on hoolimatus ja ükskõiksus oma emakeele käekäigu vastu. Lausa karuteene aga on mõtlematult ühekülgne inglise keele eelistamine ning ema- ja ingliskeelse kakskeelsuse propageerimine, nagu ka mõne prominendi või tavakodaniku ettepanek kuulutada Eestis inglise keel teiseks riigikeeleks. Sellega liitume ise vabatahtlikult keeleimperialistide ja võsajänklaste-pilliroobritlaste tegevusega. Mõtlematu ja tõsiasjade seisukohalt põhjendamatu keelesse suhtumise näiteid võib tuua veelgi. Nii on mõni noor poplaulja õigustanud oma ingliskeelset laulmist sellega, et eesti keel pole laulmiseks sobiv. Objektiivsusest on seesugune väide küll hoopis kaugel. Mida siis peaksid ütleva tšehhi, poola või isegi vene lauljad? Tegelikult on eesti keel oma sonoorsuse ehk kõlavuse poolest (mida veidi lihtsustades öelduna objektiivselt väljendab täis- ja kaashäälikute vahekord sõnades ja kõnevoolus) enam-vähem niisama hea kui itaalia või hispaania või portugali keel. Palju ausam ja õigem oleks juba ütelda, et "Mulle meeldib inglise keel" või et "Mulle eesti keel ei meeldi".

²⁴ E. Jansen, H. Palli, Veel kord teadusest ja keelest. — Sirp 19. III 1999.

²⁵ U. Liivaku, Heitlus eesti keele pärast II ("Muutuv keel"). — Keel ja Kirjandus 1999, nr 6, lk 386 jj; P. Nemvalts, Pigem oma kui võõras! ("Muutuv keel") — Keel ja Kirjandus 1999, nr 11, lk 756.

²⁶ T. Varuste, Ekslik keelemure. — Postimees 11. I 1999.

²⁷ T. Hennoste, Eesti keele arengud, lk 88—96. Vt ka: H. Sarr, Kirjakeelekorraldus keelte arengu üldseaduspärasuste valgusel..., lk 603—604.

²⁸ J. Valge, Kas eestlasedki Paabelit ehitama?, lk 10.

5. Mida me õieti tahame ja taotleme

Tasuks järele mõelda, mida me õieti tahame ja taotleme. Meil on valida kaks põhimõtteliselt erinevat teed.

Üks tee: loobume senisest tavast eesti kirjakeelt teadlikult korraldada ja normida. Laseme kogu keeletarvituse vabaks, sest allkeeli on mitmesuguseid ja las kõik võistlevad ning arenevad vabalt. Pealegi on väikese rahva keelel raske võistelda hiigelsuure kõnelejaskonnaga keeltega. Kirjakeele teadlikust korraldamisest loobumine tähendab ühtlasi järjepidevast terminikorrastusest loobumist, sest üheta ei saa olla teist. Sellega haakub hästi inglise keelele orienteerumine, eesti keele kui teaduskeele positsiooni loovutamine ning ühtlasi ka järkjärguline kõrghariduskeele funktsiooni käestandmine. Sellise suundumisega sobib ka mõte kuulutada Eestis inglise või vene keel teiseks riigikeeleks.

Mida see tähendab? Aga seda, et oma hoolimatu või lausa vildaka suhtumisega, oma ükskõiksuse ja minnalaskmisega võime õige kiiresti lammutada selle, mille poole oleme liikunud XIX sajandil ja saavutanud visa ja sihiteadliku tegevusega XX sajandil, ning madaldada eesti kirjakeele (praeguselt) kõrgharidus- ja teaduskeele tasemelt kodu- ja kõõgikeele tasemele.

Lugegem tähelepanelikult järgmist mõtteavaldust: "Laste kasvatamine eesti keeles on kuritegelik, sest eesti keel kui soome-ugri keelkonna esindaja on tänapäevaste kunsti ja teaduse mõistete kajastamisel sügavalt puudulik ning tingib vaimset alaarengut."²⁹ Kas me tõesti tahame, et seesugune praegu alusetu keeleimperialistlik mõtteavaldus võib juba lähemas tulevikus osutada tõeks?

Teine tee: jätkame eesti kirjakeele järjepidevat teadlikku korraldamist, tehes seda muidugi painduvalt ning aja nõuetele ja võimalustele vastavalt. Suuri võimalusi annab selleks arvutiajastu: mitmesuguste sõnastike koostamist ja väljaandmist kiirendavad andmebaasid ja elektronkirjastamine, suurte terminipankade loomine, sõnastike ja terminiandmebaaside arvutivõrku viimine, keelenõustamine elektronposti teel jne.

Maailm areneb tänapäeval väga kiiresti. Seda kajastab otseselt keele sõnavara. Et kõigea sammu pidada, on vaja pingutada ja pidevalt korrastada kirjakeele erialasemat sõnavara, terminoloogiat.

Praegune olukord, kus meie keelt ähvardab lisaks mitmepoolsele välisurvele kahjuks ka meie endi muretus ja mõtlematus, tekitab ärevust. On põhjust muret tunda meie kirjakeele arengu ja saatuse pärast, minnalaskmise ja oma emakeelest mittehoolimise pärast, keeleõppe ja integreerumisprobleemide mõistliku lahendamise pärast. Õigustatud on tõsine mure meie keeleseaduse ja selle rakendamise ja järgimise pärast.³⁰ Ei maksa unustada, et

²⁹ M. H i n t, Vene vaatleja alavääristas eesti keelt. Keeleimperialismi kui suurriikliku kultuurihegemoonia ilmingu kohta laiemalt vt F. de S i v e r s, Keeleline imperialism võtab võimust. — Eesti Päevaleht 28. IX 1999.

³⁰ Et see on meie keele ja kultuuri säilimise ja kaitsmise seisukohalt väga oluline ja tundlik teema, sellest annavad tunnistust paljud selleainelised päevakajalised kirjutised. Vt nt: M. [= Matil] H i n t, Keeleseadusest ehk kümme aastat hiljem. — Eesti Päevaleht 16. I 1999; I. T o m u s k, Eesti keel vajab kaitset ka eestlaste endi eest. — Eesti Päevaleht 9. II 1999; S. O v i i r, Keeleseadus sündis jälle enneaegselt. — Eesti Päevaleht 20. II 1999; K. R e b a n e, Keeleseadus on tähtis ja ka tundlik. — Sõnumileht 9. III 1999; Keel ja seadus. — Eesti Päevalehe juhtveerg 27. IV 1999; K. K a l a m e e s, J. P i i r s a l u, Komissar kärgib keeleseaduse kallal. — Eesti Päevaleht 27. IV 1999; K. N e i m a n, Eesti jääb keeleseadusele kindlaks. — Postimees 16. X 1999; R. R u u t s o o, Eesti keelel riigikeelena pole alternatiivi. — Eesti Päevaleht 5. X 1999; A. L a n g e m e t s, Inglise keele võlud. — Sirp 24. IX 1999.

emakeel on meie rahvuskultuuri alus, et meie kirjakeele püsijäämine aja nõuete tasemel on ühtlasi meie rahvuse püsijäämise eeldusi. Moed tulevad ja lähevad ja nii on ka keelemoega. See on paratamatu. Kuid me ei tohiks moele ohvriks tuua oma püsiväärtusi. Rahvuskeel ja rahvuskultuur on siiski väärtused, mida ei tasu nii kergesti loovutada. Meil peaks olema rohkem eneseväärikust, et oma keelest kui meie identiteedi kandjast rohkem hoolida ja selle nimel ühiselt tegutseda.³¹ Sihiks tuleb seada haritlaskonna korralik emakeeleoskus.³² Eesti keele kui riigikeele staatus ja kaitse peaks olema keelestrateegiliselt riiklikultki tagatud.³³

Kui aga vastata kirjutise algul esitatud küsimusele, kas kindel või laundatud kirjakeel, siis mõistlik ja mõtestatud vastus saab olla vaid üks: **tingimata kindel kirjakeel**. Kusjuures kindel kirjakeel ei tähenda jäika, tardunud keelt, vaid seda, et meil on **teadlikult korrastatav ja pidevalt arenev, püsivuse ja muutumise seisukohalt dünaamilises tasakaalus olev rahvuskeel**.

Valik on meie.

³¹ Vt ka: E. Väari, Juured, sümbolid, trendid... ("Muutuv keel"). — Keel ja Kirjandus 1999, nr 3, lk 176—181.

³² Loogiliselt jõuab selle järelduseni Peep Nemvalts oma kirjutises "Pigem oma kui võõras!" (lk 762—763). Keelekorralduse kui läbimõeldud kindlasuunalise komplekstegevuse kohta kõige üldisemas plaanis vt Virve Raagi teoreetilist sissejuhatust tema keeleuendusainelises kirjutises: V. Raag, Kas julgesime olla maailmas esimesed? — Keel ja Kirjandus 1999, nr 9, lk 609 jj.

³³ Lähemalt: J. Valge, Kas eestlasedki Paabelit ehitama?, lk 13—14.

KIRJANDUSKAANON JA RAHVUSLIK IDENTITEET

EPP ANNUS

Rahvuskirjandus, mille keskmeks on rahvuslik kirjanduskaanon, seondub alati ja paratamatult rahvusliku diskursiga, rahvusliku identiteediga. Rahvusliku iseolu kolmeks peamiseks alustoeks on keel, ajalugu ja kultuur. Identiteet baseerub rahvuslikel narratiividel, ajaloo ja fiktsionaalse diskursi segunemisel. Teisiti öeldes, kirjanduskaanon on lahutamatu rahvuslikust identiteedist.

Millised eesti kirjanduskaanonisse kuuluvad tekstid võiksid mängida olulist rolli eestlase rahvusliku identiteedi kujundajaina? On ilmne, et need peavad olema n-ö üleva perioodi, kuldajastu tekstid, ja eesti kirjanduse kuldne ajajärk lõppes koos esimese Eesti Vabariigiga — hilisemate tekstide mõju rahvuslikule identiteedile on olnud oluliselt tagasihoidlikum. Lüürika on sealjuures küllap olnud narratiivsete žanride manuline: luule loob pilte, meeleolusid ja võib küll tugevdada rahvustunnet, aga mitte luua identiteeti, vähemalt mitte ilma narratiivse kõrvalabita. Identiteet vajab laiemat aluspinda, kas või algelist lugu, mida siis luulepildid rõhutavad ja kinnitavad.

Millised on olnud need teosed, millele eestlase eneseteadvus toetub? Oleks lühinägelik eraldada x olulist nimetust väljavalitud identiteedirajajate hulka; see sülem elab oma elu, tekstide hulk on ajaloo jooksul suurenenud, erinevate isendite roll on muutunud ja mitte kuidagi ei selgita nende seast välja mõne üksikteose lõplikku tähtsust ja tähendust. Kindlasti ei aita siin lugejauuringud, sest kas ei kipu sellised teosed sageli kuuluma Italo Calvino liigituse järgi kategooriasse "Raamatud, Mida Igaüks On Lugenud ja Mida Seetõttu Oleksid Ka Nagu Sina Lugenud"? Ehk teisisõnu: neid tekste pole vaja lugeda, et nende mõjusfäärile alluda; nad toimivad sageli vaid rahvusliku alateadvuse kaudu. Võime umbmääraselt nimetada, et identiteediloomes mängivad olulist rolli rahva ajaloos oluliste sündmuste atraktiivsed fiktsioneerid ("Tasuja" ja vabadusvõitlus), rahvapärimusest välja astunud mütolooiliste olendite eepilises sfääris toimuvad vägiteod ("Kalevipoeg"), rahva arengut, sugupõlvade püüdlusi õnnestunud üldistuses edastavad suurteosed ("Tõde ja õigus"). Ilmselt võiks identiteedikujunduses olulist rolli täita rahvusliku kirjanduskaanoni tuumteos. Ja tööpoolest: eestlast kujutatakse tavaliselt kinnise, rohkem sissepoole elava tüübina, kes liigset tundlemist ja emotsionaalsust ei armasta. Ta on iseenda peremees, põikpäine ja enesekeskne, teiste huvidega arvestab ta harva. Tal on juured maas. Ta on väga töökas, rahmeldaks hommikust õhtuni. Ta hindab raamatutarkust. Selles kirjelduses pole aga raske ära tunda Vargamäe Andrese piirjooni — niisiis pole eestlane õigupoolest keegi muu kui Vargamäe Andres. Jätkem siinkohal lahtiseks küsimuse, kas me tajume eestlast kui Vargamäe Andrest Tammsaare kanoonilisuse tõttu või sai Tammsaare kanoonilisus võimalikuks tänu tema võimekale identiteeditajule või identiteediloomele — Tammsaare ja eestluse müüdi vaheline seos on igal juhul ilmne.

Ent alustagem algusest, või vähemalt algupoolest, ja vaagigem kirjanduskaanoni ja rahvusliku identiteedi vahelisi suhteid lähemalt. Kirjanduskaanonile võiks sellel eesmärgil läheneda kolme omavahel seotud suhte-

grupi kaudu: e s i t e k s kirjanduslike tekstide ja "tegelikkuse"¹ suhted, t e i - s e k s kaanon ja teised kirjanduskaanonid: saksa, prantsuse, angloameerika jt suurte kirjanduste mõju väikese rahvuse kirjanduskaanonile, k o l m a n - d a k s, rahvusliku kirjanduse tekstide omavahelised suhted, kaanoni sise- muse ja väljaspoolsuse omavaheline hõõrdumine ja muu juurdekuuluv.

Kirjanduskaanon ja "tegelikkus"

Rahvuslikku identiteeti kindlustav narratiiv luuakse mingi Teise kul- tuuri najale. Iga tervik, olgu ta väike või suur, vastandab ennast Teisele, kõr- valolevale, ja identifitseerib ennast tema kaudu, selle kaudu, mis temas on teistmoodi. Kuni pole avastatud erinevust teisest, pole avastatud ennast. Pa- radoksaalselt kinnitatakse teissus seejuures *samasuse* alusel ning jäetakse kõrvale *erinevus*: opositsioonipaar moodustub mingit ühist joont mööda. Ühe või mitme tunnuse alusel rajatakse ideoloogiline polaarne, vastandtoonides pealisehitus, mis manifesteerib lihtsustavat eitus-/jaatus-ideoloogiat: mis on erinev, on vale. Tavaliselt kinnitatakse oma rahvusele külge mingite posi- tiivsete tunnuste kobar, iga tunnuse negatiivne vastandkülg lükatakse naa- bertsooni: inglane on heldekäeline — šotlane kitsipung, prantslasel on *esprit* — inglasel jämedakoeline mõttelõngnevus. Vaatepunkt (rahvus) määrab posi- tiivse asupaiga. Selle nähtuse tõestuseks on kas või rikkalikud naaberrah- va kohta käivad anekdooidid.

Aga sama süsteem võib toimida ka vastupidiselt: kui tugevam, võõrvõim, alistab mingi rahva, siis hierarhia keerdub, enese paremaks pidamise asen- dab enese alaväärsuse tunnetamine. Alistamisele eelneb alistaja ideoloogili- ne diskursi tugevdamise tegevus, kus alistatavale konstrueeritakse sobiv identiteet samal positiivne-negatiivne teljel, aga tavapärasest tugevamas, sõ- jakas maalingus. Selleks luuakse sobiv narratiiv: metslastele on vaja vaimu- valgust tuua, õiglus maailmas tuleb jalule seada, paganaid peab jumalariiki viima. See taktika on nähtunud selgesti nii keskaegsete ristisõdade puhul kui ka natsismi ja kommunismi pealetungil (samalaadse skeemi töötamist USA välispoliitikas on näidanud Edward Said²). Peale narratiivi loomist asutakse pealetungile. Kui teise rahva alistamine õnnestub, tuleb see tagada Teise dis- kursis: Teine peab ka ise ennast tajuma teisena, alaväärtuslikuna, teisejär- gulisena, vähemolulisena ja nägema alistajat vastupandamatu ja austus- väärse, kultuurilt ja võimsuselt üleulatavana. Alaväärne roll tuleb vaju- tada sügavale allutatu teadvusse. Tuleb hävitada alistatu ajaloo ja identiteedi alustoed ja asemele luua uus minevik, barbaarne ja häbiväärne. Franz Fa- non kirjeldab seda protsessi nii: "Kolonialismile ei piisa lihtsalt valitsetava maa oleviku ja tuleviku valitsemisest. Kolonialism ei rahuldu vaid inimeste oma haardes hoidmisega ja põliselaniku aju tühjendamisega kogu selle vormi- st ja sisust. Teatava perversse loogika alusel pöördub ta alistatud inimes- te mineviku poole, seda väänates, moonutades ja hävitades. [...] kolonialisti- ku ülemvõimu loodetud lõpptulemuseks oli kohalike veenmine, et kolonialism tuli valgustama nende pimedust."³

¹ Tegelikuse jutumärgistatus üritab rõhutada, et tegelikkuse üldised printsiibid, sel- listena nagu mingi kultuur need omaks võtab, on looming ehk konstruktsioon; üldistused (mis on kultuurikogumi edasiandmises vajalikud ja paratamatud) ehitavad tegelikkusest mingisuguse pildi, kus objektiivselt teadaolevaga (meri ja maa) liidetakse arvatav, kaju- teldav ja soovitava (mingi nägemus ajaloo käigust ja selle põhjustest). Taolised ehitised on vajalikud ja vältimatud, aga neid ei tohiks nimetada tegelikkuseks või ajalooliseks tõeks.

² E. S a i d, Culture and Imperialism. London, 1993, 4. ptk.

³ F. F a n o n, The Wretched of the Earth. London, 1965, lk 170.

Loodud mineviku näol on kindlustatud sobiv alustugi oleviku vormimiseks ja võimaliku vastupanu välistamiseks. Siin on põhivahendiks just narratiivne blokeerimine: kuivõrd õnnestub allutada alistatud rahva narratiiviloome, niivõrd õnnestub vältida ka sobimatute, mässuliste narratiivide tekkimine. Igasugusele mässule peab ju eelnema vastavasisuline narratiiv: "...võim luua narratiive või blokeerida teiste narratiivide formeerumist ja esiletõusu on kultuurile ja imperialismile väga oluline".⁴ Süsteemi stabiilsuse garanteerimiseks on oluline tõkestada võimalike rahvuslike narratiivide teke.

Võiks kahelda, kas narratiivne blokeerimine on võimalik. Kes saab mind takistada jutustamast seda, mida ma tahan jutustada? Nagu mäletame Nõukogude kolonialismi aastatelt, pole täielikku loosulgu võimalik tekitada: ikka leidub üksikuid, kes vastuoksa raiuvad. Ent kui kontranarratiivi hääl on piisavalt nõrk, ei suuda ta süsteemi murda.

George Orwell on romaanis "1984" ülitabavalt esitanud narratiivse blokeerimise protsessi (võõrastel kolonisaatoritel ja oma rahvusest totalitaarse režiimi kehtestajail pole sellest seisukohast vahet): ajaloo "värskendamine" toimub Okeaanias lausa sõnahaaval, iga päev töötab terve ametnike armee vanade trükiste "parandamise" juures, asendades hoolikalt vähimagi jälje eelmisest ajaloost, hävitades igasuguse kirjaliku tõendi teistsuguse narratiivi võimalikkusest, selle kunagisest olemasolust. Veel enam, Okeaanias on ebalojaalse mõtteviisi vältimiseks asunud keele enda, mõtlemise ja looloome tööriista muutmisele. Kuulakem uuskeele asjatundja selgitusi: "Kas sa ei mõista, et uuskeele eesmärk on ahendada mõtlemise piire? Lõpuks me muudame mõtteroima sõna otseses mõttes võimatuks, sest puuduvad selle väljendamiseks tarvilikud sõnad. Kõiki mõisteid, mida vaja läheb, väljendatakse ainult *ühe* sõnaga, mille tähendus on rangelt piiritletud ja mille kõrvaltähendused on kõik kadunud ja unustatud. [...] Iga aastaga väheneb sõnade hulk ja kitsenevad teadvuse piirid. [...] Revolutsioon on täielik, kui keel on täielik."⁵ Järelikult kui keel on allutatud valitsevale ideoloogiale, siis on sobimatute lugude tekkimine täielikult välistatud; iga survežiimi ülim unistus on täitunud. Rahva teadvuse allutamine on võimu püsimise parim tagatis.

Eestlastel olid rahvuse kujunemise ajajärgul selleks teiseks, kelle najal ennast identifitseerida, baltisakslased. Eesti situatsioon oli samasugune kui impeeriumide asumaades: valitsev võõrvõim käsitas põliselanikke teisejärgulise, opositsioonipaari negatiivse liikmena ja see suhtumine kandus võimu omavalt kihilt põliselanikele, kes hakkasid ennast nägema kui vähemtähtsat ja alamat, alistajat aga kui ihaldatut. Teises, erinevas on ju alati midagi ligitõmbavat, midagi ihaldusväärset, eksootilist ja õudset.⁶ Eesti rahvuslikuks ärkamisajaks oli baltisakslaste kehtestatud eestlaste teissuse, alaväärsuse tunnetamine väga tugevasti eestlaste rahvuslikku alateadvusse juurdunud ning mõjutas seetõttu sügavalt tärkava rahvuskirjanduse tekste ja ideoloogiaid. Rahvuslik ärkamisaeg tähendas vastuhakku Teise, baltisaksa ideoloogiale, selle eemaletõrjumist, läbimurret narratiivsest blokaadist, rahvusliku narratiivi loomist. Tingimused selleks loodi uute talurahvaseaduste vastuvõtmisega (Liivimaa kubermangus 1849, Eestimaal 1856); kaudseks, ent oluliseks teguriks sai Ameerika kodusõda, mis kergitas linahindu ja aitas seetõttu tõhusalt kaasa talude päriseksostmisele — taluomanik oli vastuvõtlik uuele mõttelaadile. Uue narratiivi konstrueerimisel toimisid üheskoos rahvuskirjanduse tekstid, poliitilised kõned, kooliõpikud ja ajalehed, koorilaulud jpm.

⁴ E. S a i d, Culture and Imperialism, lk xiii.

⁵ G. O r w e l l, 1984. — Loomingu Raamatukogu, nr 48—51. Tallinn, 1990, lk 38—39.

⁶ Vt nt: S. H a l l, New Ethnicities. — Black Film, British Cinema. London, 1988, lk 28.

Nende narratiivide ülesanne oli Teise ideoloogia hävitamine ja uue narratiivi kehtestamine, kusjuures vastne narratiiv keskendus rahvuse eneseteadvuse tõstmisele, alistatud rahvuse väärtuslikkuse kinnitamisele. Taas vormiti ümber rahva minevik. Carl Robert Jakobson, üks selle pöörde eestvedajaist, üks neist haritud eestlastest, kes vormistasid Eesti positiivse ajaloolise narratiivi, väitis oma "Kolmes isamaa kõnes" (peetud 1868 ja 1870, trükkis ilmunud 1870), et enne sakslaste ülemvõimu kehtestamist elasid inimesed praeguse Eesti territooriumil kultuursemalt kui Saksamaal. "Ta [eestlaste paganausk — E. A.] näitab meile Eesti-rahvast ühes nii kõrges vaimu olekus, nagu meie seda üksi kõige rohkem haritud vana-aegse rahva juures leiame"⁷ — sellisel moel väärtustas Jakobson eestlaste minevikku, viies narratiiviloome ühest äärmusest teise; tugevale negatiivsele narratiivile oli tarvis vastu paisata äärmuslikult positiivne narratiiv. Sestap maalis Jakobson idealistliku pildi õitsvast Eestimaast ja kirjeldas ristisõdu kui võitlust maa ja võimu pärast, mitte kui üllast üritust tuua valgust pimedusega löödud rahvale. Samalaadne oli üldjoontes ka tärkava eesti kirjandustraditsiooni põhi-paatos.

Kirjanduskaanonid omavahel

Jakobsonlik positsioon jäi progressiivseks kehtima kuni Noor-Eesti liikumise alguseni XX sajandi alguses. Nooreestlaste ambitsiooniks sai rahvuskirjanduse viimine uuele tasemele, üldeuroopalikku mõjusfääri. Oma rahvumüüdi valasid nad loosunglikku vormi: metatasandil tekkinud "Olgem eestlased, aga saagem ka eurooplasteks" sai ajajärgu motoks.

Selle lausungi narratiivne selgroog koosneb umbes sellistest lülidest: baltisakslaste seisukoht, et ainuke võimalus harimatut maarahvast kultuuri juurde tuua on nende saksastamine, eesti keele ja meelega väljavahetamine subtiilsema saksa keele vastu, on osutunud ennatlikuks. Eestlaste rahvuskultuur tugevnes, mis tõestas, et ka eesti keeles saab luua teadustekste ja ilukirjandust. Selle eesti keelega, kuid oma rahvuslikust kogemusest lähtudes peaksime aga sulanduma euroopalikku mõttevoolu, peaksime end paremini kursis viima Euroopa kultuurieluga, saama selle osaks. Siis alles muutub eesti kultuur täisväärtuslikuks. Rahvustunne on tore, aga eestlane tähendab esialgu ikkagi midagi teisejärgulist: "Suurel maailma näitelaval, kus rahvad üles astuvad, otsid sa asjata ühte, kelle nimi eestlane on. Ta on kulisside taga, tal ei ole mitte võimu rahvaste mängust osa võtta."⁸ Ka meie peame lavale astuma, deklareerisid nooreestlased. Me saame teisejärgulisusest vabeneda, kui me muudame eestlast, seda teisejärgulist.

Nooreestlaste narratiiv baseerub tuttavalt binaarsel opositsioonil Teine *versus* eestlane, nüüd siis kujul Euroopa *versus* eestlane, kus Euroopa on positiivne, Eesti on aga niipalju positiivne, kuivõrd ta suudab opositsiooni ületada ja esimesega ühineda. Niisiis on tegemist oma tuumas tüüpilise rahvumüüdiga, kus enesidentiteet luuakse Teise najal. See suhtumine kajastub ka nooreestlaste loosungmüüdis, mis pole midagi muud kui laialt levinud enese identifitseerimine millegi välise ja kõrvalseisva najal, ennast sellele vastandades. Noor-Eesti deklareeris: "Meie tahame otsida neid sihte ja vorme, mille juurde meid ühest küljest meie oma rahva vaim, meie rahva loomulikud omadused ja vajadused, teiselt poolt euroopaline kultuur juhatab"⁹; aga

⁷ C. R. Jakobson, Kolm isamaa kõnet. Tallinn, 1991, lk 16.

⁸ Noorte püüded. — Noor-Eesti 1905. Tartu, 1905, lk 16.

⁹ Noorte püüded, lk 19.

nad tavatsesid siiski esiplaanile tõsta pigem selle ihaldatud liidu euroopa-likku iseloomu.

Noor-Eesti narratiiv tähistas pööret rahvuskirjanduse väärtussüsteemis, mis kajas omakorda vastu eestlase identiteedi kujunemisel. Rahvusliku liikumise ajajärgul identifitseeriti rahvus selle ajaloo; Noor-Eesti, vastupidi, rõhutas vajadust vormida minevikku tagasivaatamise asemel tulevikku. Eestlaste minevikus leidsid nad vähe kiiduväärset, nad distantseerusid folkloorist, rahvuseeposest ja senisest eesti kirjandusest (üksikud erandid välja arvatud). Eesti vanavara suur küllus, nendib Tuglas, "annab tunnistust vaid kokkuhoiu puudusest. Siin laiub liikumatu veteväli, kus oleks piisanud helledalt sulisevast allikastki. [...] See meie mineviku kombeluule, teoperemehe õuepoeesia on mõnikord küllaltki kuiv ja vaimuvaene. Otse igatsusega ootame hoolikalt ja maitsekalt koostatud valimikku, et siis ainult veel uurimise otstarbel *Monumenta Estoniae Antiquae* hiigelköiteid avada."¹⁰

"Kalevipoja" puhul taunitakse pea kõike: "Kui "Kalevipojal" on seni kirjanduslikku mõju olnud, siis peamiselt negatiivset laadi. Ta on meid õpetanud opereerima nimede ja mõistetega, millel pole konkreetset sisu. Ta on õpetanud väära paatost, õõnsat fraasi, pealiskaudsust sisus ja vormis. Ta on toetanud meie ebaplastilist, vesist, kontuurikehva keeletarvitust. Tema kool — see on kahtlase väärtusega kool olnud."¹¹

Erilise halvaksapanu osaliseks langeb sealjuures kõik, mida saab seostada baltisakslusega: "Mitte üksnes saksa viisid pole paljudel meie isamaalauludel, vaid germaaniline hingeelu avaldub üldse ses isamaaluses."¹² Ja edasi: "Tema ["Kalevipoja"] õhutatud isamaaluses on midagi mahlatut, õõnsat, baltisakslalist."¹³

Sai ilmsiks, et saksa kultuur polnud midagi eesti kultuurist lahus- või kõrvalseisvat, vaid vastupidi: saksa traditsioon moodustas eesti rahvuskirjanduse tuuma. Saksalik oli sisenenud eestlaslikku, oli oma positsioone seal sajandite jooksul vähehaaval edasi nihutanud, oli teise rahvusse imendunud. Oli sündinud tavaline paradoks: koloniseeritud maa oli toetunud oma iseisvuse taastamisel kolonisaatorite kultuurile; eestlased olid kasutanud saksa kultuuri oma kultuuri loomiseks, mis sai saksa kultuuri reproduktsiooniks. C. R. Jakobson oli koostanud oma äärmiselt mõjuka "Kooli Lugemise raamatu" saksa kooliõpetajate poolt kirjutatud "Volksschul-Lesebuch'i" ja teiste saksa pedagoogiliste tekstide põhjal,¹⁴ eesti isamaalistest lauludest kumas sageli läbi saksa viis ja saksa sõnade mugandus, Lydia Koidula näidendid jälgisid saksa näitekirjanduse skeeme. Saksa kultuuri Teissus oli kaotanud oma identifitseeriva jõu, opositsioon ei töötanud enam, oli väikseks jäänud ja pigistas — seetõttu tuli ta välja vahetada. Noor-Eesti sooritas selle vahetuse, lükates saksa kultuuri taunitava mõju lahtrisse. Saksa kultuuriskeemide järgimine oli eesti kultuuri asetanud iseenda suhtes vähemväärtuslikule positsioonile. Sellest teisejärgulisusest vabanemiseks tuli ennast pahaloomulise, esmaolulise Teise küljest lahti rebida.

Nii asendas Noor-Eesti tärkava ühiskonna opositsioonipartneri: saksa kultuur vahetati välja Euroopa kui tervikuga, mineviku Teine asendati tuleviku Teisega. Noor-Eesti näitas, et Teist võib ka ise, oma vaba tahte alusel

¹⁰ F. Tuglas, Kirjanduslik stiil. Lehekülgi eesti salmi ja proosa ajaloo. — F. Tuglas, Kogutud teosed 7. Kriitika I. Kriitika II. Tallinn, 1996, lk 26.

¹¹ F. Tuglas, Kirjanduslik stiil, lk 28.

¹² F. Tuglas, Kirjanduslik stiil, lk 28.

¹³ F. Tuglas, Kirjanduslik stiil, lk 28.

¹⁴ M. Kahu, Uut valgust C. R. Jakobsoni lugemike sünniloole. — Keel ja Kirjandus 1969, nr 7—8, lk 419—420, 461—467.

valida, konstrueerida vastavalt vajadustele, mis pole imperialistlikud, vaid on kultuuriliselt ambivalentesed. Teise juuresoleku tundest, võrdluspartnerist üleüldse pole võimalik vabaneda — aga on võimalik valida kõige rikkastavam kõikidest Teistest. Kui Teise mõjusfääris liikumine võib mõjuda negatiivselt, on ainuke alternatiiv selle asendamine mõne teise Teisega: "Kuid seda, mis meie oma kirjanduslugu võlgu jääb, peab tasuma maailmakirjanduse historia."15 Üks Noor-Eesti liikumise teeneid oli, et ta avastas võimaluse valida sobilik Teine, vastu astuda ajaloo ja traditsiooni kohustuste koormale.

Vahetades ühe kultuurilise oponendi teise vastu, tühistasid nooreestlased ajaloo, kultuuri ja kirjanduse ümber vormunud reaalsuse domineeriva jõuvalja, nad tõstsid eesti kirjandusdiskursi välja ajaloo pealetükkivusest ja aetasid kirjanduse tekstuaalsuse valdkonda. Saksalikkuse teissus oli olnud oma olemuselt ajalooliselt tingitud; eesti kirjanduse arengujärk saksa domineerimise kuulub etappi, mida me nimetasime eespool kirjanduslike tekstide ja "tegelikkuse" vahelistel suhetel baseeruvaks. Noor-Eesti heitis historistliku loomepotentsiaali kõrvale, nooreestlased lahkusid ajaloo survesfäärist ja fokuseerusid tekstuaalsele ümbruskonnale. Aktiveerus järgmine suhete grupp — rahvusliku kirjanduskaanoni ja teiste, prestiižikamate kirjanduskaanonite vaheline läbikäimine.

Rahvuskirjanduse sees, kaanon ümber. Tekstidevahelised suhted

Oma programmilises kirjutises leidsid nooreestlased üksmeele puudumise olevat eesti arengu põhiprobleemi: "Üks meelt, ühistunnet — on meil Eestis nii väga tarvis. Selle puudus on meie rahva needus, see on üks meie jõuetuse, kohutava võimetuse peapõhjustest (autori sõrendus — E. A.)."16

Seda laadi meelehärmi on eesti ajaloo vältel avaldatud pidevalt.

Aga probleem, mis rahvusmüüdiga alati tekib, seisneb selles, et ükski suurem inimrühmitus ei saa olla homogeenne, vaid koosneb alati nii selle liikmeid ühendavatest kui ka eristavatest teguritest. Iga eemalt vaadates ühtne tervik jaguneb väiksemateks osadeks, mis omakorda liigenduvad. Baltikum või Skandinaavia võib paista eemalt vaadates ühtne, ent iga riik vastandab end teisele. Parafraaseerides Stuart Halli, on meie probleemiks nende subjektiivsete positsioonide, sotsiaalsete kogemuste ja kultuuriliste identiteetide suur lahkuminek, mis loovad 'eestlase' kategooria; s.t me peame tunnistama, et 'eestlane' on oma põhiolomuselt poliitiliselt ja kultuuriliselt *konstrueeritud* kategooria, mida ei saa kinnitada muutumatute kategooriate külge ja millel pole seetõttu mingeid kõikumatusi garantiisid.¹⁷

Välis- ja kodueestlase, maa- ja linnainimese, akadeemiku ja autojuhi, poissmehe ja vanaema subjektipositsioonis, elukogemuses ja kultuurilises identiteedis võib leida rohkem erijooni kui ühtivusi. Igasuguse kategooria fikseerimine on tinglik ja sõltub valitud vaatepunktist, "erinevuse piirjooned on pidevas ümberpaiknemises sõltuvalt erinevatest osutuspunktidest"¹⁸, nagu S. Hall seda väljendab.

Noor-Eesti näide toob ilmsiks, et rahvuse identiteedi kinnitamine saab toimuda vaid rahvuseväliselt vaatepunktilt. Rahvust nähakse seejuures objektina — subjektide kogum ei saa olla ühtne. Selles tähenduses käsitleb Bene-

¹⁵ F. Tuulas, Kirjanduslik stiil, lk 54.

¹⁶ Noorte püüded, lk 3.

¹⁷ Vrd S. Hall, New Ethnicities, lk 28.

¹⁸ S. Hall, Cultural Identity and Diaspora. — P. Williams, L. Chrisman (eds), Colonial Discourse and Post-Colonial Theory: A Reader. London, 1993, lk 396.

dict Anderson¹⁹ rahvust "imaginaarse poliitilise kogukonnana". Deklareerides vajadust saada eurooplasteks, olles samas ka eestlased, astusid nooreestlased rahvuse seest välja, jäid endi loodud müüdist kõrvale: nemad olid haritud, kursis uuemate Euroopa kirjanduse vooludega, nemad olid juba nii eurooplased kui ka eestlased. Nad olid kõrvaltvaatajad, nende väljaspoololija vaatepunkt püüdis rahvuskirjanduse kohta määratleda, rahvuse seisundit "objektiivselt" fikseerida. Ja samas avaldus nende deklaratsioonis soov hoida pihus rahvuskirjanduse südamikku, selle tuumjamat tuuma.

Niisiis võime eelnenu kokku võtta: et luua homogeenne rahvuse diskurss, nagu F. Tuglas ja tema mõttekaaslased seda soovisid ning nagu seda seab oma eesmärgiks rahvuslik pedagoogika, tuleb rahvust näha ajaloolise protsessina, suursündmuste jadana, ühtse kogumina, millel on seljataga traditsioon ja mis viib igavesse kestmisse.

Ent paratamatult valgustub nii vaid üks tahk, samasuse tahk. Rahvuslik identiteet ümbritseb rahvust membraanina, väljastpoolt; üksikesindaja rahvuskaslaste hulgas ei identifitseeri ennast eelkõige rahvuse esindajana, kuna see tunnus pole aktiveerunud: identiteediallikaks on midagi konkreetsemat, sõpruskondlik ja tööalane kuuluvus. Tunnus aktiveerub, kui grupi liige satub grupist välja, teise rahvuse maa-alale: siis organiseeruvad tunnused ümber, äkitselt leiab mina end teiste silmis olevat eelkõige teatava rahvuse esindaja ning ta on sunnitud tõdema, et ka ta ise arvestab suhtluskaaslaste juures olulisena nende rahvuslikku kuuluvust. Just erinevused aktiveeruvad, üksikmina identiteet ilmneb talle ennekõike selle kaudu, mis teda parasjagu ümbritsevast lahutab.

Rahvuslik diskurss on kahteline: ühelt poolt on meil ajalooline teadvus rahva minevikust ja selle põhjal konstrueeritud rahvuslik müüt, teiselt poolt on rahvus väga erinevate inimeste kogum, iga inimene suhtleb aga maailmaga isiklikult. Sarnasest mõtteviisist lähtub ka Jaan Undusk, kui ta kirjutab XX sajandi eesti kirjanduse suurkujude valimisest kui kõigile tuntud "rahvusmaastiku" ja valijale isiklikult oluliste tekstide vahelisest kompromissist ning tunnistab enda jaoks olevat huvipakkuvad just subjektiivsed ja kummalisena mõjuvad valikud. "Aga ärgem unustagem ka oma vaese ihu ausat kogemust,"²⁰ rõhutab Jaan Undusk ja kinnitab, et just "häbelik vähemus", üksikule lugejale kordaminev liikuv element "tagab pingeridade, kultuuri, kogu Eesti elu pideva aeglase uuenemise"²¹.

Homi Bhabha järgi koosneb rahvuslik identiteet kahest diskursist: pedagoogilisest ja performatiivsest. Eespool tutvustatud rahvusliku pedagoogika üldistavale diskursile lisandub performatiivne diskurss, mis näeb rahvust kui erinevate, iseendas tähenduslike nüüd-hetkes elavate subjektide kogumit ja niisiis rahvust kui erinevuste kogumit: "...inimesed on rahvusliku pedagoogika ajaloolised "objektid", mis annavad diskursile *minevikust lähtuva* etteantud või konstrueeritud, ajaloolisel algupäral tugineva autoriteedi; inimesed on ka "subjektid" tähistamisprotsessis, mis peab hajutama rahvuse liikmete igasuguse eelneva, etteantud tähenduse, et demonstreerida inimeste kui kaasaegsuse elavat olemasolu, kui selle oleviku märki, mille läbi rahvuslik elu on taastuva protsessina lunastatud ja korratud."²²

¹⁹ B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983.

²⁰ J. Undusk, *Kuulus või kummaline, ilus või imeline: raske valik*. — Eesti Päevaleht 9. I 1999, nr 6 (1053).

²¹ J. Undusk, *Kuulus või kummaline, ilus või imeline: raske valik*.

²² H. K. Bhabha, *The Location of Culture*. London, 1994, lk 145.

Grupiidentiteet koosneb nendest kahest — pedagoogilisest ja performatiivsest — komponendist.

Nii ka rahvuse puhul: kui ühe rahvuse identiteedi telje moodustaks vaid pedagoogilis-ajalooline diskurss ehk Suur Müüt rahvuse ühtsusest, tugevusest ja tublidusest, ilma et seda saadaks ja täiendaks paralleelselt kulgev performatiivne subjektitunnetus, siis oleks rahvus välja surnud, teda ei oleks. Rahvuslik diskurss saab moodustuda ainult performatiivse ja pedagoogilise diskursi summana.

Rahvuskirjanduse seisukohast kannab performatiivset rahvuslikku diskursi eespool mainitud suhtegrupp: kirjanduskaanon ja selle piiridest nii sisse- kui väljapoole jäävad teosed. Selles valdkonnas toimub pidev, katkematu nihelemine, tõuklemine, närimine, pressimine; uusi teoseid siseneb kaanonisse, vanu kukub üle tagumise ääre välja, kriitikud kergitavad esiplaanile unustatud autoreid, uus ajastu keerab pahupidi vana väärtushinnangute süsteemi... Üldjuhul pole see mäng vähimalgi määral huvitatud rahvuslikust identiteedist: "Identiteedikindlust igatsetakse vaid ebastabiilsuse ja lõhenemise, konflikti ja muutuse olukorras,"²³ täheldab Robert Young. Performatiivne diskurss ei konstrueeri tavaliselt kultuurilisi vastandpaare; kui kirjandusteosed vastanduvad mingile Teisele, siis toimub see kirjandusliku ja/või rahvusliku kommuuni sisemuses. Performatiivse diskursi selgeim Teine on pedagoogiline diskurss, mis ihaleb identiteeti, mingite positsioonide fikseerimist. Performatiivne diskurss kui erinevuste mitmekesisus võitleb muutumatu identiteedi, sealhulgas ka rahvusliku identiteedi vastu (mis ei tähenda muidugi, et teosed ei võiks olla rahvuslikul temaatikal). Performatiivne diskurss ilmneb n-ö rohujuure ja kõrre tasandil ja jääb suurte pedagoogiliste üldistuste varju, see on subjektiivne argiolu, mis protesteerib üldise ja objektiivse, laiutava murumaa käsitluse vastu. See toimub maa all ja maa-pealses pinnalähedases elukihis, õonestades ja lagundades suuri üldistusi. Selline õonestav elutegevus loob aga pedagoogikale aluspinna, loob selle se-gase, korratu, fantaasiarikka kribu-kraabu, mida identiteediloojate leer oma toormaterjalina kasutab, mida ta klanib, kantseldab ja kenastab.

Kui esimene, kirjanduskaanoni ja "tegelikkuse" vaheline suhete grupp väljendab tugevat, positiivset rahvusliku kirjanduskaanoni ja identiteedi vahelist vastasmõju, siis kolmas tasand — rahvuskirjanduse sisesed suhted — tähistab kirjanduse ja rahvusliku identiteedi vahelist konfliktset suhestatust.

Kokkuvõte

Eesti kirjanduskaanon hakkas kujunema ajaloo tugevas mõjuväljas, olles tugevasti seotud rahvusliku identiteediga. Kahekümnenda sajandi algul muutus areneva kirjanduskaanoni rõhuasetus ajaloolisest tekstuaalseks. Need kaks diskursi põhinesid Teise najal baseerival identiteediloomel ja olid oma põhiolemuselt pedagoogilised, püüeldes rahvuse ühtsuse poole; ent neid saatis performatiivne erinevuse diskurss, mis seadis fikseeritud identiteedid, sealhulgas ka rahvusliku identiteedi pidevalt kahtluse alla, õonestas — aga sellisena ka toetas — pedagoogilist diskursi. Need kaks poolust ja kolm suhetegruppi esinevad kirjanduslikus situatsioonis alati üheskoos, ent nende tähtsushierarhia on pidevas muutumises — see väsimatu liikumine garanteerib rahvuskirjanduse elujõu ja arenemisvõime.

²³ R. Young, *Colonial Desire: Hybridity in Theory, Culture and Race*. London—New York, 1994, lk 4.

VANASÕNAD LOOMADE IDENTITEEDIST

(Tüpoloogilisi memuaare)

ARVO KRIKMANN

1. Folkloori enesekontrolli seadus ja tüübipadrikud

Kui folkloristika tüdineb kunagi oma praegusest kontekstikesksest uurimisparadigmast ja naaseb uuesti folklooritekstide juurde (olen veendunud, et see pigem varem kui hiljem juhtub), leiab ta eest palju eelmisel spiraalitiiril lahendamata jäänud probleeme. Üks neist on küsimus folkloorse žanrifondi tüpoloogilisest koostisest ja struktuurist. Püüan alamal illustreerida selle probleemi mõningaid aspekte üheainsa žanri — vanasõnade — ja üheainsa mõiste — *vanasõnatüüp* — näitel.

Senises parömioloogias ja -graafias on allikmaterjaliks olnud põhiliselt kas trükitud vanasõnapublikatsioonid (ja vanemad käsikirjalised kogumikud) ja/või käsikirjaline arhiivimaterjal. Suuri folklooriarhiive omavaid rahvaid pole kogu maailmas kuigi palju. Osalt küllap juba allikmaterjali enda laadist sõltuvalt on valdavaks saanud kaks kujutelma vanasõnade tüpoloogilise spetsiifika kohta:

(1) Vanasõnad on klišeed, mis käibivad kivistunud, muutumatul kujul ajast aega. See vaateviis nähtub kõige markantsemalt vist G. Permjakovi (nt 1968, 9 jj; 1970, 9 jj; 1979, 11 jj) töödes. Samaaegseist on ka näiteks John Lyons (1971, 177) paigutanud vanasõnad koos mõned muud liiki väljenditega klassi "valmistatud" lausungid (*'ready-made' utterances*) ning leidnud, et seesugused "ei luba mingit laiendamist ega varieerimist" (*permit no extension or variation*). Samuti on I. Galperin (1971, 179—181) olnud arvamusel, et variandid tekivad vanasõnadest ainult kirjanike individuaalsete modifikatsioonide ja parafraseeringute tulemusel, viimastele vastandub "nende kinnistunud vorm (traditsiooniline mudel)" [*their fixed form (the traditional model)*], mida peetakse invariantseks.

(2) Soome koolkond, kes seadis põhieesmärgiks folklooriüksuste kui tüüpide (nt runolaulutüüpide, muinasjututüüpide vm) algvormi, tekkeaja ja -koha ning levikuteede väljaselgitamise, uskus leidvat folklooripalade dia-kroonilise arengu järgi nimelt tekstide varieeruvuses ning sellest koolkonnast välja kasvanud ja mõjutatud folkloristikates usutakse tänini meelsasti, et ka vanasõnad nagu muudki folkloorsed tüübid manifesteeruvad tegelikus pruugis variantidena, kuid varieerumine püsib teatud piires ja tüpoloogiapilt on printsiiabis diskreetne. Traditsioon tervikuna meenutab selle kujutelma järgi hõredavõitu metsa, kus puud on küll haralised ja mõnede naaberpuude oksad ehk ka üksteisest läbi põimunud, kuid iga haru kohta on selge (või vähemalt selgitatav), millise tüve küljest ta pärineb.

Walter Andersoni tüübimonograafia "Kaiser und Abt" (1923) on soome meetodi tippteoseid, mis peale jututüübi AT 922 enda ajaloo selgitamise on kuulsaks saanud sellega, et siin on formuleeritud folkloori enesekontrolli (või eneseõiendamise või stabiliteedi) seadus (*das Gesetz der Selbstberichtigung*). See on oma loomult folkloorse tagasiside seadus, mille olemus on lühidalt järgmine. Rahvajuttudes toimuvad muutused selguvad püsivad hämmastavalt

hästi teatavais piirides ja jutt ei kaugene oma algkujust tundmatuseni, isegi kui ta iga on väga pikk ja levik väga lai. Põhjuseks peab Anderson seda, et tavaliselt on jutustaja kuulnud juttu mitte üheltainsalt, vaid mitmelt eri jutustajalt ja on kuulnud seda ka ühelt ja samalt jutustajalt mitu korda; nii viisi summutatakse juhuslikud fluktuatsioonid, mis jutu põhikujust järsult erinevad, ja jutt siirdub taas oma põhilisse voolusängi.

Raamatu "Sissevaateid folkloori lühivormidesse" I (Krikmann 1997) 3. peatükis on püütud arutleda folkloori enesekontrolli seaduse spetsiifika üle vanasõnades ja juhtida tähelepanu retoorilise folkloori vastuolulisele eriseisundile muu folkloori foonil:

- Ühelt poolt on vanasõnad ja kõnekäänud lühikesed ja "vormellikud" (oma eufoonia, sümmeetrilise struktuuri, iseloomulike süntaksifiguuride jm poolest) ning nende aktualisatsioonide ja seega taaskuulmiste hulk on kindlasti palju suurem kui näiteks mõne laulu või jutu taaskuulmiste hulk — seega tunduksid nad olevat stabiliteediseaduse poolt kaitstud kindlamini kui pikemad üksused.

- Teiselt poolt nähtub mis tahes suuremas vanasõnafondis (nt eesti arhiivmaterjalis) rohkesti juhte, kus stabiliteediseadus ilmselt loobub töötamast. "Eri vanasõnad" hakkavad segunema igat liiki hübriidvormidest moodustuvate sildade kaudu. Vahel näeme koguni suuri tüpoloogilisi padrikuid, mille "eri servadel" asuvad tekstid ei sarnane omavahel enam pea üldsegi, padrik tervikuna on aga seesmiselt väga koherentne, "servalt servale" on võimalik jõuda suure hulga vaheastmete kaudu ja igal vaheastmel on oma lähinaabrid, millega ta on väga sarnane. Selliste padrikute kohta näib olevat koguni absurdne küsida, kus lõpevad siin "ühe vanasõna variandid" ja algavad "teise vanasõna variandid" või kui mitmeks "eri vanasõnaks" padrikusse kuuluvaid tekste üldse tuleks jagada. Paradoks on liiati selles, et tüpoloogilistesse segunemistesse näivad eriti altilt sattuvat just vormellikud lühivasõnad, mitte aga pikemate "proosavormiliste" tekstidega üksused. Seegi lasub end seletada: lühiteksti tüpoloogiline identiteet ongi kaitsetum, sest tal on vähem "leksikaalseid tugipunkte", vähem vabadusastmeid, ja iga tema sõnastuselemendi väljavahetamine muudab tast jäävat muljet küllalt tugevassti; pikemal tekstil on seevastu muljejätmisvahendeid rohkem ja muutused pole ta tüpoloogilisele endaksjäämisele nii saatuslikud.

Häda pole muidugi mitte tüpoloogiliste üksuste erinevas suuruses (produktiivsuses): ka tüpoloogiliselt diskreetne paröömiline maastik koosneb üldreeglina n-ö suurlinnadest, väikelinnadest, alevitest, küladest ja üksiktaludest ning sellega on parömioloogid ammugi harjunud. Häda algab siis, kui meie ees selgub laiuvat suurlinn, mis koosneb, ütleme, kolmest kontsentriilisest vöötmeest ja ilmakaarte järgi kaheksast sektorist; siseringis elavad näiteks inimesed, välisringi põhjasektoris linnud, lõunasektoris kalad, idasektoris putukad ja läänesektoris ussid, välisringi loodesektoris lindussid, kagusektoris kalaputukad, keskvöötme kirdesektoris inimlindputukad, edelasektoris inimkalaussid jne (topoloogiliselt on see metafoor muidugi jäme lihtsustus, sest peale kujundileksika mängivad siin omades mõõtmetes kaasa ka lause loogiline vorm, traditsioonilised nn süntaksifiguurid, modaliteedid, kölad jm).

See teadmus on olnud nähtavasti väga ebamugav uurijaile, kes tegelevad vanasõnade süstemaatikaga, sh tüpoloogilise põhiastmega vanasõnapublikatsioonide koostajaile. Sedalaadi publikatsioonides ongi tüübiriagastike olemasolust püütud mööda vaadata (või hiilida) ja esitada materjal kummatigi diskreetsete tüüpide lineaarse reana. Nii on tehtud eesti vanasõnade tea-

duslikus väljaandes (EV) kui ka Kazys Grigase rohke Euroopa paralleelmaterjaliga leedu vanasõnade väljaandes (PP), aga ka Matti Kuusi ja ta soomeeesti meeskonna koostatud läänemeresoome rahvaste favoriitvanasõnade väljaandes "Proverbia septentrionalia" (PS), samuti Gyula Paczolay Euroopa favoriitvanasõnade väljaandes "European Proverbs" (EP). Matti Kuusi hakkas juba 1950-ndate aastate lõpupoolel koondama teavet rahvusvaheliste vanasõnade kohta spetsiaalsesse nn roosasse kartoteeki, see tegevus kasvas ajapikku sihiteadlikuks "vanasõnade Arne-Thompsoni" rajamiseks ning kümme aastat hiljem olid päevakorral selle registri süstemaatika küsimused. Permjakovi süstematiseerimiskatsed olid tolleaegses parömioloogias kuum teema ning Kuusi avaldas 1970-ndate aastate alul (1970 ja 1972) mõningaid fragmente oma kontuure otsivast süsteemist. 1972. aasta katse oli (ju ehk Permjakovist malli võttes) üles ehitatud hästi produktiivsetele binaarsetele opositsioonidele 'üks : kaks', 'üks : kõik' ja 'osa : tervik' ning näitas ilmselgelt tüpoloogiliste ühtesulamite olemasolu. Süsteemi praegune lõppversioon (KL) on jätkuvalt hierarhilis-semantiline, kuid siin on liigitusaluste valikuga ilmselt püütud taotleda jaotuse ühtlasemat väljanägemist ja vältida tüübipuntraid tootvate ahelreaktsioonide teket (omal moel on samalaadi trikke kasutatud ka eesti vanasõnade tüübistamisel EV-väljaandes). Neist tõikadest hoolimata näib Kazys Grigas (1996) jätkuvalt ja kindlalt lootvat tüübi mõiste teoreetilisele ja praktilisele teovõimele.

Keegi pole püüdnud lähemalt uurida seesuguste tüpoloogiliste "kamakate" tekkepõhjust. Üks peaks küll olema ilmne: suur osa tüübiliidetest kujutavad endast äärmuseni tihenunud sünonüümirühmi, mis tekivad pragmaatiliselt olulisimais teema- ja ideepiirkondades. Tüpoloogiliselt kontinuaatiivse ainese osakaal muutub ennustatavalt suureks (ja probleemina eriti teravaks) just hiigelsuurte rahvusvaheliste ainestike korral, sest paröömika "semantilise reservuaari ruumala" on kujuteldavasti lõplik ning mida enam sellesse on ainet surutud, seda suuremaks kujuneb aine tihedus.

2. Üldist "loomavanasõnadest"

14—15 aastat tagasi, kui mul olid illusioonid kirjutada vanasõnade metafoorikast venekeelne doktoritöö, otsisin selle tarvis ainet, mis oleks mahult piisav, kuid mitte uputavalt suur, ning ühtaegu semantilis-geograafilises plaanis parajate proportsioonidega (*koera*-metafoor absoluutselt kogu olemasolevas rahvusvahelises aines olnuks liiga "pikk ja peenike", eesti vanasõnade kogu metafoorika liiga "jäme ja lühike"). Tulin siis mõttele valida teemaks "loomavanasõnad" — paraja hulga tekste, mis sisaldavad loomreferente (zooloogilisi olendeid) märkivaid sõnu (kalad, linnud, putukad jms, ka loomaklasside ja -rühmade nimetused, nagu *loom*, *kiskja*, *lind*, *madu* jts, hulka arvatuna). Hakkasin materjali koguma ja hetkeks, mil mu illusioonid mitmesugustel põhjustel purunesid, oli mu kartoteeki kogunenud u 40 000 teksti u 60 rahva trüki- jm allikatest. Nende hulgas on vanasõna- kui ka kõnekäänuvormilisi, esimeses lähenduses on registreeritud nii metafoorses kui ka mittemetafoorses tähenduses olevad loomad. Ainestikku on jäänud suuri auke: selles pole seni ainsatki romaani rahvalt pärinevat teksti, ei ainsatki skandinaavia teksti jne. Kuid siin on heake hulk Ida rahvaste materjali (peamiselt venekeelsete tõlgetena). Enamik sellest pärineb Grigori Permjakovi isiklikust raamatukogust, mille Permjakovi lesk Nadežda Rašba kinkis 1985. aastal Kirjandusmuuseumile. Mõtlen sellele sündmusele siiani imestuse ja tänumeelega.

Loomavanasõnadest ja zoometafooridest vanasõnades on kirjutatud teenimatult vähe, arvestades tõika, et loomade semantiline väli on vanasõnade metafooriloomes kindlasti kõige produktiivsem üldse. Loomad on uurijate teele sattunud põhiliselt kas vanasõna ja valmi suhteid jälgides või (eriti saksa autoritel) kui käsitletakse põllunduse ja veterinaaria kajastusi vanasõnades.

Küll vist kõige sagedamini on kirjutajaid paelunud küsimus vanasõnade "lemmikloomadest", loomade esinemissagedusest vanasõnades ülepea, on tehtud sellekohaseid sagedusstatistikaid ja "edetabeleid", tavaliselt üheainsa konkreetse rahva aine põhjal ja valimid pole olnud eriti suured — näiteks rootsi (Rooth 1968), rumeenia (Negreanu 1979), soome (Ogishima 1992) vanasõnadest. Minugi ainestik ei päde ses plaanis väljendama mingeid "hästi tempereeritud" globaalvahekordi, kuid on ühelt poolt loomade sagedussuhete hindamiseks suuruselt ehk mõnevõrra representatiivsem, teiselt poolt küll viitab ka sellele, et need sagedussuhted on regiooniti üpris erinevad.

Regionaalseist erinevustest hoolimata eristub 1.—3. kohta jagav suursoosikute juhtrühm: need on koer, hobune ja veis (siis vanim kodustatud loom ja kaks muud tähtsaimat kodulooma); järgnevad: 4) kana/kukk; 5) hunt; 6) siga; 7) kass; 8) lammas/oinas — need kaheksa suurimat favoriiti annavad ühtlasi umbes poole zooterminite kõigist esinemisjuhtudest. Edasi tulevad: 9) kala (üldnimena); 10) eesel ja muul (peamiselt Ida materjalis); 11) lind (üldnimena); 12) kits/sokk; 13) hiir — need 13 esimest annavad juba u 2/3 loomterminite kõigist tarvituskordadest. Seitse järgmist on: 14) vares; 15) madu (üldnimena; konkreetses empiirikas oli küll vahel raske eristada madu ja ussi tähendavaid termineid); 16) karu; 17) rebane; 18) kaamel (samuti peaaugalikult Ida rahvaste aines); 19) jänes; 20) loom (ja selle sünonüümid üldnimena) — ning 20 sagedasemat looma annavad juba u 3/4 loomterminite kõigist esinemustest. Nimetan veel viis järgmist: 21) konnad ja kärnkonnad; 22) kärbes; 23) lõvi (peamiselt Ida ja Aafrika materjalis); 24) hani; 25) kotkas. 25 esimest annavad kokku juba u 4/5 zooterminite esinemisjuhtudest, 43 sagedasemat looma annavad kokku u 90% loomterminite kõigist tarvitustest ja ülejäänud u 250 "liigitasandi" terminid (minu materjalis) ainult 10% tarvitustest (vrd ka Krikmann 1997, lk 193).

Sellest statistikast torkab selgesti silma kaks üldseika:

1) sõnavara jagunemine sõnatarvitusteks on ka zooterminite piires äärmiselt ebaühtlane ja zipfilik: on väike hulk sagedasi, keskmine hulk keskmise sagedusega ja suur hulk vähesagedasi sõnu;

2) koduloomade dominant on ütlustes väga suur (seda isegi küttivate rahvaste ainestikes, nt jakuutidel).

Teine üldküsimus on küsimus loomterminite sisaldavate ütluste "repertuaarstruktuurist", semantilisest liigendusest. Minu liigenduskatse, mida järgnevas põgusalt refereerin, oli selgetel põhjustel "loomakeskne" ja johtus veel mõnest lisaseigast:

1) küllalt rohke kõnekäänuaines vanasõnade kõrval, mis välistas üldistavaile väidetele, hinnangutele, normidele rajaneva liigituse, kuid lubas siiski aine jaotamist tekstides esinduvate stseenide, situatsioonide, "skeemide" või "skriptide", pragmaatiliste põhisuhete jms alusel;

2) tundus olevat mõistlik säilitada korrelatsioon repertuaari enda põhiklasside ja neis klassides asuvate tekstide troobistruktuuri (eelkõige metafooristruktuuri) vahel;

3) nagu looduslik aine üldse, nii jaguneb ka loomaütluste aine ootuspäraselt prototüüpsuspõhimõtte järgi "klimpideks" ja "leemeks", kusjuures

klimbistunud aine kogumass on tunduvalt väiksem leemena oleleva juhuaine (erandite, vahevormide jms) omast — s.t suuremad ja selgepiirilisemad ainerühmad ja -sülemid ujuvad tegelikult rohke hajaaine leemes, ja mu põhimureks sai parimalgi tahtmisel olla vaid nende nn loomulike klasside võimalikult paindlik ülesleidmine ilma vähimagi lootuseta kirjeldada midagi, mis toimub "leeme" poolel.

Hetkeks, kui mu tegevus zooaine juures katkes, oli põhiosa sellest jagatud nelja ülemklassi:

A. Loomade "identiteeti" puudutavad ütlused.

B. Ütlused inimeste ja (harilikult metafoorsete) loomade suhetest.

C. Ütlused (reeglina metafoorsete) loomade omavahelistest suhetest.

D. Ütlused (metafoorsete või mittemetafoorsete) loomade suhetest muu mittezooloogilise looduse ja mõõtmetega.

Kuna A-klass on selle kirjutise peateemaks, siis põikan alul väga linnulennuliselt ülejäänutesse.

B. INIMENE / LOOM

Silmas pidades Lakoffi ja Turneri (1989) nn Suure Ahela Metafooris või ka mujal (nt Krikmann 1994) visandatud reegleid, võib juba eemalt arvata, et selle klassi tekstide mõistmine eeldab enamasti loomterminite "tõlkimist", "tõstmist" bioloogilis-instinktiliselt elementaartasandilt inimlikule tähendus-tasandile, s.t loomad pannakse tähendama kas inimolendeid või ebamäärasemaid "inimfaktoreid". Teiselt poolt leidub siin ka üsna palju parallelistliku struktuuriga tekste, mis koosnevad kahest kontrasteeritud osast — metafoorset ja otsesest (*Hobu loodud ootama, naine vaene vaatama* jts). Erandjuhtudel võivad loomterminid denoteerida ka bukvaalselt loomi.

Klassis nähtub mitmeid selgemaid allklasse ja ainesarju. Üks selliseid käsitleb julgust/argust suhtlemisel loomadega, loomade usaldamist jms: õpetatakse, millist külge ühe või teise looma juures tuleb karta; rõhutatakse, et surnud lõvi, joonistatud tiigrit vmt pole vaja peljata; räägitakse, et haukujad ei pure ja vastupidi; hoiatatakse äratamast magavat lõvi ning puutumast loomade pesi ja urge; üldse soovitatakse hoiduda kontaktidest loomadega, kuna sitikaga paaris olles satud sõnnikusse, koertelt saad kirpe, huntide seas õpid ulguma jne. Teine selgem teemaring puudutab looma armastamist, abielu ja sugulust loomaga, loomade sünnitamist (nai siga, saad põrsad palgaks, ütlevad soomlased; abielu paha naise või maoga on sama, nenditakse Idas; kuid mõõndavasti abiellutakse loomadegagi, näiteks kui neil on varandust). Loomi kujutatakse vanasõnades ka pahategijate, varaste, röövlitena, omaette allteema on koduloomade kaitse röövloomade eest. Eri vastuseid on saanud küsimus loomade tänulikkusest või tänamatuses: heateo palgaks väidetakse loomi tegevat nii head (viskad koerale kondi, siis ta ei haugu) kui ka paha (aitad koera veest välja, raputab sind märjaks). Mitmesuguseid jahi- ja kalastusskeeme esindab rühm, kus loomi kujutatakse saagina (siia kuulub tinglikult loomade alistamine ja dresseerimine üldse, parasiitide hävitamine jmt). Loomi lülitatakse ka paljusid omandiskeeme esindavasse ütlustesse: juttu on näiteks looma ja ta peremehe suhetest, loomade ostust, müügist, vargusest, vahetusest, loomade hinnast ja väärtusest, sellest, et loomad kui omand on ühtlasi mure (kes hobuseta, see hooleta). On veel rida muid, vähemaid rühmi ja sarju.

C. LOOM / LOOM

Sesse klassi kuuluvad tekstid on põhimõtteliselt nn lausemetafoorid (*sentential metaphors*) ja nende mõistmiseks tuleb kõik toimuv "tõlkida" looma-maailmast inimmaailma.

Nimetagem allklasse ja teemaringe siitki klassist.

Väga produktiivne on sünonüümisari, kus väidetakse, et loomad (eriti röövlomad) ei kahjusta üksteist, mõistavad üksteist: hunt ei murra hunti, ronk ei noki rongi silma jne. Loomametafoorid on andnud nähtavalt häid võimalusi ka sugudevahelistest inimsuhetest kõnelemiseks: paarilise otsing, isas- ja emaslooma erinevad seksiroolid ja käitumistüübid, eri liiki loomade kopuleerumiskatsed ja nende tavaline ebaõnnestumine jne. Loomkujundid on olnud viljakad samuti laste ja vanemate suhete metaforiseerimisel: iga loom hoiab ja kaitseb oma poegi; inetu või äbarikki poeg on emale armas; vagur vasikas imeb kaht lehma; mära saab palju varssu, kuid läheb, päitsed peas, hauda. Leidub paar üliproduktiivset skeemi, mis lubavad suurepäraselt modelleerida ühiskondlikke vahekordi. Üks neist on skeem 'üksik/kari': karja koosseis; üksiku staatus karjas, karja ja pealiku vahekorrad; võõras loom karjas, keda põlatakse, puretakse ja pusitakse; vastastikused mõju suhted karja liikmete vahel (üks kärnane lammas ajab kogu karja kärna); karavani, rakendi ja lauda metafoorid. Teine skeem kujutab tapja ja ohvri, sööja ja söödava vahekordi: stereotüüpseimad paarid on siin hunt/lammas ja kass/hiir. Vanasõna ja valmi-loomajutu ühisosaks on muudki kavalat ja rumalat, tugevat ja nõrka looma vastandavad ja suhestavad motiivid: nõrk loom elab tugeva varal (säask härja sarvel); nõrgad söövad tugevate jäätmeid; tugevam võtab nõrgemalt, kavalam lollimalt toidu. Valmipärased on ka ütlused, kus loom kadestab teist ja tahab saada teise sarnaseks (suuremaks, ilusamaks, üllamaks), näiteks konn härjaks. "Pada söimab katelt"-sarjal on samuti omad zoomodifikatsioonid: loom naerab ja kritiseerib teist, tegelikult targemat, kaunimat vms, peab ennast teisest ebaobjektiivselt paremaks. Pärnis suur ja rahvusvaheline on ka usinat ja laiska ~ varast ja hilist looma vastandav sülem, eriti varase/hilise linnu sünonüümirühm (varane pühib nt nokka, hiline saputab tiibu). On rida muidki, vähemproduktiivseid ainesülemeid: loom unistab saagist või toidust; väarikas loom ei küti tühist saaki; kus toitu saadaval, sinna koguneb pretendente (nt raibe juurde kaarnaid); liialt agressiivne loom kahjustab iseennast; haiget, vana, vangistatud või muus võime-tus seisundis olevat looma ei karda ~ ründavad nõrgadki jne.

D. LOOM ÜKSI; LOOM JA MITTEZOOLOOGILINE LOODUS, MÕÕTME

Selles klassis on tihti ebaselge, kas juttu on metafoorsetest või bukvaalseist loomadest: kas näiteks vene *Волка ноги кормят* ei tohi mingil juhul käia otse hundi kohta? Paljudel puhkudel on kujutletav, et võimalikud on mõlemad, s.t loom toimiks nagu üldreegli näitena.

Üks peasarju D-klassis on see, kus looma esitatakse füüsilise, bioloogilise, somaatilise agregaadina: räägitakse loomade kehaosadest, nende funktsioonidest ja tähtsusest, loomade muudest füüsilis-bioloogilistest omadustest ja parameetritest (häälitused, liikumisviis, suurus ja kaal, toit, ekskrementid), samuti välimusest, ilust, tundeseisunditest jms: vinguja siga; kass kukub käppadele; kala hakkab haisema peast; särjelgi on süda jpt. Sarja piires eristub veel selgemaid allsarju: 'väike, kuid kaval ~ ilus ~ tõhus'-sari (väike hiir, terav hammas; väike uss närib läbi suuredki asjad); omad kehaosad pole loomale rasked ega tülikad (suled linnule, sarved härjale, võhad elevandile); loomale meeldib ta saba, häälm; kui loomal on kõht täis, ei maitse toit (nt hiirele tundub jahu mõru). Teine suurem allklass seondab looma aasta- ja päeva-aegadega ning ilmastikuga: räägitakse loomade toiduoludest eri aastaaegadel (talvel on nt raske), päeva- ja ööloomadest, loomade suhetest sademete, tuule, temperatuuri, valguse ja pimedusega (seni kurg kooleb, kuni soo sulab; söö, lehmake, õlgi ja mäleta suve; üks pääsuke ei tee suve; hunt ei

pelga vihma ega udu). Kolmanda allklassi moodustavad ütlused looma suhetest ruumi, koha kui eluasemega: ei ole kohta loomadeta (kalatut järve, linnutut metsa); igas paigas omad loomad; loom või lind armastab oma pesa, ei reosta seda; igal loomal hea seal, kus ta on harjunud elama (kala ei ela kuival; hülgel pole vees häda midagi).

Nüüd ühendame seni seosetuna tundunud jutud tüübipadrikutest ja loomavanasõnadest väitega: sellist tüpoloogilist rägastikku, nagu kujutab endast loomavanasõnade ja -kõnekäändude "identiteediklass" (A-klass), pole ma kohtanud mitte kuskil mujal. Ma ei püüa seda padrikut mingil viisil analüüsida (nt varieerumise mõõtmeid eritleda, leksikaalsete, süntaktiliste, loogiliste jm tunnuste kombinatsioone jälgida vms). Loodan, et lugeja suudab alljärgnevas fragmendis tajuda looduse ilu selletagi.

(Järgneb)

JAKOB LINZBACHI FILOSOOFILISE KEELE PRINTSIIPIDEST

(Lingvistilise semiootika allikad)

ALEKSANDR DULITŠENKO

Jakob Linzbach, kelle sünnist möödus eelmisel aastal 125 aastat, oli mitmes suhtes iseseisev ning originaalne filosoof, kelle töid ta kaasaegsed kas ei mõistnud või ei tunnustanud ühel põhjusel: Linzbachi töödes väljapakutud ideed ennetasid tihtilugu oma aega ja ka praegu võib tema mõningatesse ideedesse suhtuda teatava skeptitsismiga.

Temast on kirjutatud vähe, kuid omal moel teda siiski hinnati.¹

Jakob Linzbach sündis 9. (21.) juunil 1874. aastal Risti kihelkonnas Kõmmaste külas. Ta õppis Tallinna tehnilises raudteekoolis, mille lõpetas 1891. aastal, ja töötas seejärel Venemaa raudteedel. 1902. aastast elas ta Peterburis. 1920. aastal pöördus J. Linzbach optandina tagasi Eestisse. Aastatel 1924—1941 elas ta Pariisis. 1941. aastal pöördus J. Linzbach tagasi Eestisse ja asus elama Tallinnasse. Ta suri 30. aprillil 1953. aastal.²

Filosoofilise keele probleemidega tegeles J. Linzbach kogu elu. 1916. aastal andis ta Peterburis välja selle aja kohta täiesti ootamatu pealkirjaga raamatu: "Filosoofilise keele printsiibid. Täppiskeeleteaduse kogemus".³ Selle raamatu ideed olid haaranud teda 1890-ndatest aastatest alates. Sellele ajale osutamine on ääretult oluline, sest siit on näha, et J. Linzbach astus oma kaasaegse teadusega haruharva ühte jalga.

Oma struktuurilt on filosoofiline keel aprioorne, s.t ei ole rajatud inimkonna keelelisele kogemusele (nagu näiteks esperanto), vaid täiesti kunstlikele vormidele, kusjuures toetudes teatava klassifikatsiooni printsiipidele, teevad selliste projektide loojad vahet üldiste ning üksikute tähenduste süsteemidel, millest igaüks on varustatud erinevate tingmärkidega (tähtedega, arvudega, teiste sümbolitega). Oluline on, et tähendused ning nende tinglikud märgid oleksid omavahel teatavates suhetes. Filosoofilised keeled välisavad arenguideo, s.t erinevate keeleelementide ajas muutumise idee, nad luuakse igaveseks. Pragmaatilises plaanis on nad mõeldud eelkõige mõtte-tegevuseks, mitte elavaks suhtlemiseks.

Otsides filosoofilise keele printsiipe, tugines J. Linzbach G. W. Leibnizi ratsionaalse keele loomise ideele. Vaimu korrastamise ideede projekti elluviimiseks oli J. Linzbachi arvates oluline suunduda mõtte tähestiku juurde, s.t teatud tähenduste süsteemini, mis on saadud rangete matemaatiliste ar-

¹ Э. Дрезен. За всеобщим языком. Три века исканий. Москва—Ленинград, 1928; vt ka: А. Д. Дуличенко. Международные вспомогательные языки. Таллинн, 1990.

² Vt R. Kruus, Lisandusi J. Linzbachi tundmaõppimiseks (I—III). — Keel ja Kirjandus 1979, nr 2, lk 98—101; 1983, nr 12, lk 695—697; 1986, nr 9, lk 548—550; vt ka: В. Кабуr, Jakob Linzbach — semiootika pioneer. Noorte Hääl 14. I 1967; Linzbach, Jakob. — Eesti Entsüklopeedia. 5. kd. konj—lõuna. Tallinn, 1990.

³ Я. Линцбах. Принципы философского языка. Опыт точного языкознания. Петроград, 1916; vt ka: И. И. Ревзин. О книге Я. Линцбаха "Принципы философского языка. Опыт точного языкознания". — Труды по знаковым системам. Ученые записки Тартуского государственного университета. Выпуск 181. Tartu, 1965.

vutuste tulemusena.⁴ J. Linzbachi raamat "Filosoofilise keele printsiibid. Täppiskeeleteaduse kogemus" sisaldab mitu osa, millest igauks on pühendatud ideaalsete olemuste, nimelt kirja, keele, kujutelmade, tähenduste, märkide, väljendite, kultuuri ülesehitamiseks. Seejuures on ideaalse kirja saavutamise juures kõige olulisemaks lühendite printsiip, ideaalse keele puhul lihtsustamise printsiip, ideaalsete kujutelmade puhul katkematus printsiip, ideaalsete tähenduste puhul katkendlikkuse printsiip, ideaalsete märkide jaoks korrastamise printsiip, ideaalsete väljendite jaoks kohandamise printsiip ning ideaalse kultuuri jaoks saavutamise printsiip.

Ta töötas välja niisugused keele olemusega seotud vaated, millest osa on leidnud maailma lingvistikas ja semiootikas laia leviku eelkõige tänu F. de Saussure'ile. Tuleb rõhutada: J. Linzbach tegi seda iseseisvalt, sõltumata F. de Saussure'ist, kelle "Üldkeeleteaduse kursus"⁵ ilmus samal, 1916. aastal kui "Filosoofilise keele printsiibid". Tuletame meelde, et J. Linzbachi peamised ideed hakkasid välja kujunema juba 1890-ndate aastate algul.

Kirja ja keele lühendamise printsiibi väljatöötamisele tõukas J. Linzbachi tutvumine stenograafia ja kunstlike keeltega. Peale ajaparaameetri lähtub ta ka semantilise parameetrist, märgi semantilise tähendusest, olles ühest küljest lähedal lugemise probleemile, teisest küljest kirja ja keele ökonoomiale. J. Linzbach arvab, et kõnekeeles on ülekaalus kahesilbilised sõnad, samal ajal kui sõnad, mille koosseisu kuulub suur hulk silpe, on praktiliselt täiesti uued sõnad, mis on tekkinud kirjakeeltes ("Filosoofilise keele printsiibid. Täppiskeeleteaduse kogemus", lk 38). Hiljem nende silpide arv väheneb, sest "seda on pakiliselt vaja hääldamise mugandamiseks, sellised "lühendatud sõnad" on meie jaoks ökonoomsemad" (lk 38—39). On ka loomulik, et "terviklik" kiri, nagu ka "terviklik" kõne on kirjutaja (*resp.* rääkija) jaoks ebamugavad, lugeja (*resp.* kuulaja) jaoks aga aitavad nad informatsiooni vastu võtta selle täies ulatuses. Alles XX sajandi teisel poolel saab liiasus informatsiooniteooria üheks kõige olulisematest mõistetest.

On iseloomulik, et J. Linzbach on kasutanud graafiliste ja keeleliste lühendite printsiibi avastamisel laialdaselt dihhotoomilist lähenemist. Selle nurga alt võetuna vastanduvad lühendatud graafilised vormid terviklikele järgmiste tunnuste poolest: individuaalne käekiri — kalligraafiline, ilma täishäälikuteta tekst — täishäälikutega tekst, lõppudeta sõnad (stenograafias) — lõppudega sõnad (tavalises kirjas) jne. Terviklik kiri on kergemini loetav ning vastuvõetav kui lühendatud kiri: ta on ebamugav kirjutaja jaoks ja mugav lugejale, nõuab rohkem aega ja jõupingutusi võrreldes lühendatud kirjaga. Küllaltki hästi on J. Linzbach seda printsiipi kirjeldanud osas "Ratsionaalse foneetika kogemus" (lk 31—37), kus ta esitab 8 kaashääliku ja 8 täishääliku üsna järjekindla dihhotoomilise iseloomustuse. Sellega seoses võib väita, et J. Linzbach ennetas foneemide dihhotoomilise teooria postulaate, mis on esitatud N. Trubetzkoy fonoloogilistes töodes.⁶ J. Linzbachi arvamise järgi ei kujuta ka liitlause endast mitte midagi muud kui üht lühendamise juhtumit, mille on esile kutsunud kõne (*resp.* keele) ökonoomia. Täislause koosneb vaid kahest sõnast — alusest ja öeldisest — ning, nagu arvab J. Linzbach, kujutavad ülejäänud liitlauseid endast lühendeid (või siis mittetäislauseid). Meie arvamise järgi ennetab see arusaam süva- ja pindstruktuuri teooriat, mis sai laia leviku alles XX sajandi teisel poolel. J. Linzbach ei ole esitanud

⁴ G. W. Leibniz, *Ars combinatoria*... Lipsiae, 1666.

⁵ F. de Saussure, *Le cours de linguistique générale*. Lausanne—Paris, 1916.

⁶ N. Trubetzkoy, *Grundzüge der Phonologie*. — *Travaux du Cercle linguistique de Prague VII*. Prague, 1939.

mitte ainult süntaktilise dihhotoomia mõistet, vaid on andnud ka mõiste moodustajate huvitava iseloomustuse. Täisvorm on lühendatud vormi aluseks ning samas ka lühendatud väljendi dešifreerimise võtmeks jne. Andes ideaalse keele visandi, kasutab J. Linzbach lihtsustamise printsiipi, opereerides foneemide (kuigi terminit *foneem* tal ei ole), silpide, sõnade ja arvamuste (= lausete) iseloomustustega (lk 37—41).

Katkematuse ning katkendlikkuse printsiipe vaatlleb J. Linzbach erineva materjali alusel. Katkematust iseloomustatakse loodusliku keelena, samal ajal kui inimkeel on diskreetne (s.t jaguneb erinevate tasemetega ühikuteks). Kinematograafiline keel on katkematu, see keel loob tegelikkuse illusiooni ning J. Linzbach nimetab sellist keelt tõeliseks ülemaailmseks keeleks, mehaaniliseks keeleks, isegi uueks, ilma sõnade ja grammatikata keeletüübiks (lk 75). Sel keelel on üks puudujääk: ülemäärane täiuslikkus ning seetõttu lühiduse puudumine (lk 70). Kinematograafiline keel kujutab endast liikuvaid kaadreid (pilte). J. Linzbach näitab põhjalikult piltide asetust ja liikumist kahemõõtmelises ruumis (kõrgus ja laius). Sel viisil kujutab ta maja neljast küljest nelja skeemi abil, mis koosnevad 101 joonest, samal ajal kui nende nelja skeemi iseloomustamiseks läheb vaja 131 sõna ja, nagu arvab J. Linzbach, "ei anna selline iseloomustus meile täit ega selget ülevaadet, aga see on lihtsalt ära seletatud meie kinematograafilises kirjelduses" (lk 75). Hoolimata oma täiuslikkusest on kinematograafiline keel mitu korda lühem kui tavaline (kirja)keel. Teine erinevus viitab sellele, et kinematograafias on kunstnikul selline vabadus (kaadrite kombineerimine), mis pole mõeldav üheski teises keeles, ka mitte suulises, etnilises keeles. Kuid sellest hoolimata on kinematograafilisel ja suulisel (etnilisel) keelel midagi ühist, nimelt kaovad nii kujundid kui ka sõnad hääldamise (*resp.* näitamise) momendil kohe (lk 84—85). Mõlemale keeletübile (nagu muide ka kirjale) on omane teatav moonumine: kinematograafias on sel puhul tegemist lühenditega, mille all mõistetakse aine koguse vähendamist, suulises keeles kiirkõnega jne.

Muundumiste ja takistuste probleem on üsna aktuaalne informatsiooni-teoorias. J. Linzbach kasutab ideaalsete märkide suhtes korrastamise printsiipi. Peab ütleva, et J. Linzbach tarvitab sõna *märk* täiesti teadlikult ja aktiivselt nii inimkeele ühikute kui ka teiste keeletüüpide ühikute suhtes. Siin on täheldatav J. Linzbachi ja F. de Saussure'i semiootiliste vaadete huvitav kokkulangemine. J. Linzbach kirjutab oma raamatus: "Sõnad iseenesest ei väljenda midagi, nad esinevad tinglike märkidena, millel peab olema teatav tähendus" (lk 64). Samas raamatus seostab ta seda matemaatikaga, vrd: "Enne kui luua märkidest.... väljendeid, tuleb selgeks teha, mida tähistavad üksikud märgid. Iseenesest, väljaspool kindlaksmääratud kontseptsiooni, ei väljenda nad midagi. Seepärast peab matemaatikute traditsiooniline fraas "eeldame näiteks, et üks täht tähendab ühte, teine teist, nt *t* tähistab aega, *l* teed, *a*, *b*, *c* tähistavad sisu teatud mahtu, *x*, *y*, *z* sisu teadmata mahtu jne" eelneva igasugusele kirjeldusele. Iseenesest ei ole selline tingimus range, sest me võime tähtedele omistada erinevaid tähendusi...." (lk 173). Seepärast annab J. Linzbach — nagu ka F. de Saussure — märgile tingliku tähenduse. Kuid nende semiootiliste vaadete üllatav kokkulangemine sellega ei lõpe. J. Linzbach ei räägi ainult märgi tinglikust iseloomust, vaid ka selle märgisüsteemisest tähendusest. Nagu F. de Saussure võrdleb ka J. Linzbach seda malmänguga. Ta kirjutab skeemide kinematograafiat analüüsid: "Igal esialgsel figuuril on kaks tähendust: üks on ta oma tähendus, teine märgitakse ta asukoha põhjal" (lk 77). Kasutades nüüdset keelesemiootilist terminoloogiat, tõdeme, et märk ei ole ainult paradigmaatiliste, vaid ka süntagmaatiliste su-

hete liige, s.t märk eksisteerib ning tal on väärtus just selles dihhotoomias. Keelemärkide seost näitab J. Linzbach kanga kaudu: "Me võiksime endile suulisi tekste ette kujutada kui kangaid, mille iga niit on rida, mis väljendab teatud arusaamu" (lk 97). Keelestruktuuris endas näeb J. Linzbach märkide arvu vähendamise tendentsi.

Käsitledes keelemärgi küsimust, täheldab J. Linzbach selles veel üht kogu keele olulist omapära: vormi ja sisu asümmeetriat. Spetsiaalset terminit ta aga omalt poolt välja ei paku. Selle fakti äratundmise ni jõuab J. Linzbach väljendite mitmetähenduslikkuse probleemiga tegeldes (lk 89 jj). Ta kirjutab: "Sellega [= mitmetähenduslikkusega] on läbi põimitud tavaline kõne ning sel puhul ei ole ühtegi sõna, mis erinevatel puhkudel ei tähistaks erinevat...." (lk 93). Kui keel koosneks ühetähenduslikest märkidest, s.t teda iseloomustaks keelemärgi väljendus- ja sisuplaani absoluutne vastavus, siis oleks meil inimekeele asemel absoluutvahendeid kasutatav looduskeel (lk 196). Keel kirjeldab ühetähenduslikke nähtusi, kasutades mitmetähenduslikke termineid (lk 93).

On näha, et korrastamise printsiibid on põhimõtteliselt suunatud keele süsteemse olemuse väljatoomisele. J. Linzbach kirjutabki keelest kui süsteemist. On iseloomulik, et J. Linzbach ei näe süsteemi ainult etnilise keele, vaid ka teiste semiootiliselt sarnaste keeletüüpide, näiteks erinevate kunstiharude puhul. Spetsiaalselt on ta analüüsinud muusika süsteemi (lk 164). J. Linzbach otsib süsteemseid seoseid ka rahvatantsudest ja žestidest, rütmilistest kehaliigutustest ja poosidest.

Mis puutub kohandamise printsiipi, siis selle all mõistis J. Linzbach individuaalsete tingimuste abstraktsiooni ja kristalliseerumist, et nad sobiksid individuaalsete väljendusviiside jaoks (lk 196). Teiste sõnadega: iga konkreetne märk peab vastava süsteemi raames optimaalsetes tingimustes erinema, s.t tal peab olema oma koht. Samal ajal arvab J. Linzbach, et sellise süsteemi alus ei saa jääda muutumatuks, sest see viiks väljenditeni, millel oleks selline ühetähenduslikkus, mille tõttu "katkeks keele eksisteerimine" (lk 196). On iseloomulik, et etnilist keelt peab J. Linzbach inimese kohanemise vormiks. Ta on veendunud, et "tsivilisatsiooni hakul tekkinud ühe rahva keele võtsid üle teised rahvad, kes töötlesid seda igauks omamoodi" (lk 214—215).

Millisena näeb J. Linzbach filosoofilist keelt, mida ta nimetab kord uueks, kord ideaalseks keeleks? Enne kui ära märkida selle keele piirjooned, tuleks tutvuda J. Linzbachi etnilise keele mõistega, mille tähistamiseks ta kasutab mitut nimetust: *loomulikud*, *suulised*, *tavalised*, *harilikud*, *valmis*, *ajaloolised*, *rahvuslikud*. Etniliste keelte suhtes on J. Linzbach üsna skeptiline (miks muidu oli tal vaja tegelda ideaalse filosoofilise keele otsingutega!): "Iga ajalooline keel," väidab J. Linzbach, "kujutab endast mingil määral segast süsteemi, milles juhuslik saab võidu alatise, otstarbetu otstarbekohase, erand reegli üle. See on arusaadav, sest keel ei ole teadusliku mõtte produkt, vaid ürginimese ebateadliku loomingu tulemus. Ta on geniaalne vaid seetõttu, et kõik ebateadlik on geniaalne" (lk 42). Etniline keel, nagu nähtub, on siiski süsteem, kuid et see süsteem on loodud ebateadlikult, siis on see "segane süsteem". On täiesti ilmne, et J. Linzbach ei näe etnilistes keeltes mitte praktilise suhtlemise vahendeid, vaid ta tahab neis näha mõttetegevuse jaoks vajaminevat ratsionaalset vahendit. Just sellest küljest võetuna "puuduvad etnilistel keeltele täpne loogika ja filosoofia" (lk 42). Traditsiooniline keeleteadus kogub "toorest materjali, mille on meile andnud ajalugu". Sellele vastupidiselt "on olemas täppiskeeleteaduse võimalus, milles on kõik üles ehitatud matemaatiliste printsiipide järgi... Täppiskeeleteaduse aineks ei ole metsik keel, vaid kultuuri keel oma puhtaimas väljenduses: teaduse ja kuns-

ti keel. Oma printsiipidelt on see puhta matemaatika keel" (lk IV, VI, XI); vrd "Matemaatika keel ongi sisuliselt filosoofiline keel" (lk VII).

Sisuliselt esineb J. Linzbachi filosoofiline keel erinevates vormides. Peamiseks printsiibiks peab selle keele loomisel olema "kaheliikmeliseks jagunemise printsiip" (lk 136), arvestades loomulikult ülalmainitud printsiipe. J. Linzbach esitab näite, kuidas ehitada kahest häälikust keelt, kombineerides erineval moel arve ja neile antud tähthäälikulisi tähendusi (nt 0 on o, 1 on a). Suurendades tähthäälikute arvu, muutub keerulisemaks silbi- struktuur ning sel moel loodud "kahehäälikuline keel" (tegelikult juba "mit- mehäälikuline") viiakse häälikulise, silbilise jm mitmekesisuseni. J. Linzbach tõdeb, et selline keel rahuldab "igasugused ratsionaalse tehnika nõuded". Ma- temaatiliste arvutuste abil saadakse silpsõnad, mille abil moodustatakse lau- seid. Niisugune keel on viis korda lühem tavalisest etnilisest keelest. Sellise keele tunnusteks on: a) struktuuriplaanis lihtsus ja õigsus, b) esitamisplaanis täiuslikkus ja selgus (täpsus), c) teostusplaanis lühidus ja kiirus (lk 42, 44).

J. Linzbachi filosoofiline keel (FK) erineb etnilistest keeltest (EK) mitme tunnuse poolest, millest nimetaksime järgmisi: 1) FK on lihtsam kui EK; 2) FK väljendid on lühemad EK omadest; 3) FK väljendid on selgemad, täpse- mad kui EK väljendid, millele on teatavasti omane allegoorilisus; 4) FK printsiibid on universaalsemad; 5) FK sisuliselt luuakse, samal ajal kui EK-s kasutatakse juba valmis sõnu ja vorme; 6) FK esineb mitmetes meelelistes vormides (arvude, tähtede, jooniste, muusika näol), EK ainult suulises ja kir- jalikus vormis; 7) FK-s on märkide kombineerimine vaba, mis puudub teis- tes keeltes; 8) FK on loomikum kui EK (EK on ühemõõtmeline, meenuta- des teatavat arvrida, mida iseloomustab lineaarsus; graafilised keeled, nt jooniskeeled, väljendavad tegelikkust kahetasandilises ruumis jne).

Et "looduse mitmekesisus on lõputu, inimjõud aga piiratud...., siis võime seda mitmekesisust võita ainult sel moel, et vastandame igale uuele juhtu- mile mingi täiesti uue keele, mis väljendab seda.... suurima täielikkusega, ka- sutades lühimat viisi...." (lk 200). Nii tekkiski J. Linzbachil idee, et vajalik on mitmekeelsus. Sel pole aga midagi ühist "geograafilise ega etnograafilise mitmekeelsusega, mille alusel jagunevad maad ja hõimud ning mis takistavad nende suhtlemist. Kasutades ühel ja samal ajal mitut üksteisest isoleeritud keelt, peab tekkima võimalus mõista asju täielikumalt kui ühe ainukese kee- le rakendamise puhul" (lk 200). Samuti viitab J. Linzbach etnilise keele ka- sutamise praktikale, et "soovides teha mõtet veelgi arusaadavamaks, väljen- dame seda mitu korda erinevate sõnadega.... Järelikult ei loo me selles mõt- tes midagi uut" (lk 200). Lõppkokkuvõttes jõuab J. Linzbach teoreetilistest konstruktsioonidest, mis sisaldavad palju originaalset ja produktiivset, keele- lise utoopiani, oletades, et "sügav kuristik peab olema tavalisi sõnu kasutava tänapäeva inimese ja matemaatilisi jooniseid ja vorme kasutava tulevikuini- mese vahel". J. Linzbachi arvates on "matemaatilise keele inimene" kutsutud "tühistama pikka aega kestnud rahvuskeelte ja -kultuuride vajadusi" ning saa- ma "kõrgema matemaatilise kultuuri inimeseks" (lk 220—221, 223).

Nagu F. de Saussure pööras ka J. Linzbach tähelepanu kirjakeele ja suu- lise kõne erinevustele. Ta tõi välja järgmised suulise kõne ja kirjakeele eri- nevused: 1) ebastabiilsus — stabiilsus; 2) kaalutletuse ja läbimõelduse puu- dumine — nende tunnuste olemasolu; 3) suuline kõne kaob kiiresti — kirja- lik sõna on midagi jäävat; 4) suulisele kõnele vastab rahvaluule jne — kirja- keelele vastab kirjandus (lk 216 jj).

Oma põhiteoses "Filosoofilise keele printsiibid" avaldas J. Linzbach ka teisi ideid, mis said alles sajand hiljem lingvistide ja filosoofide mõtiskluste

objektiks. Näiteks kirjutab J. Linzbach: "Vahetades vaadeldavad konkreetseid keelenähtused nende nähtuste kujuteldava skeemi vastu, ei ole meil enam tegemist reaalsete faktidega, vaid ideaalsete printsiipidega. Sellest lähtudes omandame võimaluse uurida keelt kui abstraktse teadmise objekti, mitte kui empiirilise teadmise objekti" (lk 43, 173—188). Selles suunas läks 1920-ndate aastate lõpust alates glossemaatika looja Louis Hjelmslev,⁷ kes kasutas formaalloogilisi ja matemaatilisi meetodeid. On tähelepanuvääriv, et ka selle teooria loojad nimetavad seda "mõtte algebraks", mis meenutab G. W. Leibnizi "mõtte tähestikku", millest sai tõuke J. Linzbach. Ta tunnistas täiel määral "täppiskeeleteaduse" metakeele loomise vajalikkust: "...teaduse ülesandeks on terminite väljatöötamine ja ülim seisund, milleni püüdleb teadus, on mingi ideaalne keel, mis kujutab endast lühikirjelduse meetodite kogumit" (lk 197). Need mõtted leidsid XX sajandi teisel poolel poolehoidu küberneetikas, rakenduslingvistikas ning teistes valdkondades.

Kahe sajandi vahetusel mõtiskleb J. Linzbach 10-klahvilise kirjutusmasina loomise üle, räägib algebra ja loogilise masina loomise võimalikkusest, mõtiskleb häälikute häälendamiseks mõeldud mehhaanilise vahendi konstrueerimise üle, sest suu, nagu arvab J. Linzbach, ei ole kõne tootmise ideaalseks mehhanismiks (ei olnud algselt loodud rääkimiseks, vaid söömiseks). Rääkimiseks on ta hiljem kohanenud ning ta konstruktsioon tõi kõne ehitusse disharmonia" (lk 31). Mõningate nende ideede realiseerimist võime täheldada ka tänapäeval.

Muidugi ei ole kõik J. Linzbachi ideed ja kaalutlused tänapäeval vastu võetavad. Me juba märkisime "matemaatilist keelt valdava inimese" idee utoopilisust. Lisame, et üsna kummaliselt kõlab ka arvamus: "Uue keele võtted on matemaatika võtted.... Kui see keel muutub aja jooksul igapäevaseks (?), siis omandavad lapsed, kes kasvavad üles seda keelt rääkivate (?) inimeste hulgas, peamised matemaatilised teadmised ja oskused juba 1—2-aastaselt" (lk 205). On raske ette kujutada, kuidas on võimalik suhelda matemaatilisel orienteeritud keele kui ainsa suhtlusvahendi abil. J. Linzbach näiteks väitis, et kinematograafilises keeles "puuduvad seda tüüpi mõistete märgid, mida me tavalises keeles ühendame grammatika mõiste alla. Need on igasugused eessõnad, sidesõnad, lõpud, eesliited jne... Kuigi kinematograafia keelel ei ole mingit grammatikat..., see grammatika on avatud otseses kujutuses" (lk 70). Kino semiootika alastes uurimustes on esile toodud ka "kinematograafi grammatika".⁸ Tõsi, õigsuse nimel peab ütlema, et J. Linzbach siiski tajus "kinematograafi grammatikat": "Figuurid (kinematograafias) kujutavad iseenesest vaid üksikuid esemeid, nende asetus aga iseloomustab nendevahelist seost" (lk 77).

Filosoofilise keele printsiipe arendas J. Linzbach ka mitmes hilisemas töös, mis ta avaldas oma nappidest vahenditest ning väikeses tiraažis. J. Linzbach töötas ka niinimetatud matemaatilise ideograafia kallal, kus matemaatilised märgid ja valemid asendatakse figuuridega, mis kujutavad konkreetseid esemeid ning abstraktseid mõisteid. Ühe sellise töö avaldas ta 1921. aastal rahvusvahelises kunstlikus keeles oksidentaalis⁹ ning hiljem teisi saksa ja prantsuse keeles.¹⁰

⁷ L. Hjelmslev, Omkring sprogteoriens grundlaeggelse. København, 1943; vt ka: Л. Ельмслев. Прологомены к теории языка. — Новое в лингвистике I, Москва, 1960, lk 264—389.

⁸ Ю. Лотман. Семиотика кино и проблемы киноэстетики. Таллин, 1973.

⁹ J. Linzbach, Transcendent algebra. Ideografie matematical. Experiment de un lingue filosofic. Reval, 1921.

¹⁰ J. Linzbach, La géométrie et l'analyse géométrique de l'espace à n dimension. Idéographie mathématique. Paris, 1925; J. Linzbach, Algèbre figurée I. Interprétation idéographique de l'équation du premier degré à une inconnu. Paris, 1931.

Pärast Teist maailmasõda jätkas J. Linzbach filosoofilise keele otsinguid, nimetades seda universaalseks keeleks. Ta peamised selleaegsed käsitlused on endiselt seotud nn matemaatilise ideograafia ideega, kuid nüüd nimetab ta seda konkreetseks matemaatikaks, milles matemaatilised märgid ja nendega seotud tegevused lähevad üle ideograafilisse süsteemi. Viimane on kutsutud täitma universaalse keele rolli. J. Linzbach kirjutas suuremahulise töö "Universaalne matemaatika ja universaalne keel. Intuitiivne matemaatika — konkreetne matemaatika. Selle printsiibid ja eesmärk". Aasta hiljem lõpetas ta selles seerias töö "Universaalne geomeetria. n-mõõdulise ruumi näitlik kujutamine". Ta saatis mõlemad käsikirjad Moskvasse NSVL-i Teaduste Akadeemiasse ja Tallinnasse ENSV Teaduste Akadeemiasse sealsetele spetsialistidele vastukaja saamiseks. Kuid paraku sai ta eitavad vastused. Aastail 1951—1952 töötas J. Linzbach oma teoseid ümber, esitades need ühisnime-tuse "Universaalne teadus" all. Selle seeria esimese osa pealkiri oli "Univer-saalne keel", teisel osal "Universaalne matemaatika". Nimetatud akadee-miastest sai ta jällegi pigem sisutuid vastuseid kui hinnanguid (tööl puudub teaduslik väärtus). Pärast seda, kui 1950. aastal ilmus Stalini teos "Mark-sismist keeleteaduses", oli asjatu loota, et asutustes tutvutaks tõsiselt J. Linzbachi tööga ning et sellele antaks positiivne hinnang. Neid J. Linzba-chi teoseid ei avaldatud ta eluajal ega ole avaldatud ka pärast surma. On ka-hetsusväärne, et J. Linzbachi viljakad ideed ei leidnud rakendust ega tun-nustust keelesenootikas. Hoolimata ta mõningate teooriate utoopilisusest, aga ka tööde nimetuste pretensioonikusest ("Universaalne teadus", "Univer-saalne keel", "Konkreetne matemaatika" jne), oleks siiski mõttekas süveneda XX sajandi keelesenootika vaatenurgast J. Linzbachi teostesse. Käesoleva artikli autor tunnustab, et J. Linzbachi teoste mõningaid lehekülgi ja pea-tükke võib lugeda kui ootamatut avastust, milles väljendatavad ideed ning pakutavad lahendused panevad tõsiselt mõtlema. Praegu on selge üks asi: tekkinud on pakiline vajadus välja selgitada, missugune on selle filosoofi koht keelefilosoofia ajaloos, keelesenootikas ja interlingvistikas.

P.S. 1950-ndail aastail, kaotades lootuse võita poolehoidu ja tunnustust, pühendas J. Linzbach ühe oma teostest ("Universaalne teadus I. Universaal-ne keel") J. Stalinile. Sellest, et see oli formaalne käik, räägib J. Linzbach ise selle teose järelsõnas: "Lõpetuseks pööran lugejate tähelepanu sellele, et oma kangekaelsuse ja järjekindluse, millega ma töötan selle teooria kallal, pühendades talle kogu oma vaba aja, võlgnen ma oma hoidjale, vanale maa-naisele Annale.... Hinnates niisugust lastesse suhtumist kõrgelt, pühendasin ühe oma varasematest töödest, mis oli ka Akadeemia hinnata, tema mäles-tusele. Teen seda ka siin, hoolimata sellest (!), et käesolev töö on pühenda-tud sm. Stalinile. Soovin, et tema kui minu lapsepõlve intellektuaalse kas-vataja mälestus ei ununeks" (lk 435—436). Niimoodi sattus lihtne küla-lapsehoidja ootamatult kõrvuti "rahvaste juhiga". Isegi temast kõrgemale...

IRMA KANDLE SALADUSED

Karl August Hindrey loomingu mõningaid aspekte romaanis
"Ja ilma ja inimesi ma tundsin viimati ka"

TOOMAS RAUDAM

Tunamullu Karl August Hindrey "Kogutud teostes" (Tallinn: Virgela, 1998) ilmunud romaani (või täpsemini suvejutu) "Ja ilma ja inimesi ma tundsin viimati ka" rohkearvuliste ja jutukate tegelaste seas on üks, kellele kirjanik peaaegu üldse sõna ei anna — Irma Kannel. Ta on küll olemas, ka tema viibib teistega võrdsetel alustel pansionis, on arvatavasti oma koha eest maksnud, aga sõna saab ta alles siis, kui tema kuritegu on avalikuks tulnud. Kuid veidral kombel ei kasuta Irma-proua talle antud võimalust oma teole selgituse andmiseks. Nagu oleks see meie kõigi jaoks igapäevane asi — teha valu lapsele.

Proua Kannel on kujur Kalmu sõnade järgi "saksa vanamoor, kes kord läks neljale väikesele tütarlapsele teatama, et nende ema on üles poodud" (lk 115). See toimus "okupatsiooniajal [s.o 1918. aastal], kus saksad muudkui kaebasid, et see tuleb kinni võtta ja teine tuleb aga jalamaid pokri pista" (lk 115). Kalm kirjeldab sadistlikku episoodi küllalt värvikalt: "Ja tulen kord pühapäeval, kui parajasti kirik välja on löödud ja tänujumalateenistused peetud, et nüüd on kogu maa ometi Suur-Saksamaa all, vaat' siis tuleb trepist alla, kuhu mina just üles tahan minna, üks vanem saksa proua, kuldristiga lauluraamat käes. Pösed õhetavad tal ja ta on kuidagi kobe ja tore, et nüüd on midagi tehtud, mis oli alles tegu. Mul kohe kargas aimus südamesse ja võtsin kaks astet korraga. Ja oligi nõnda, et see mait oli käinud lastele seletamas jumalasõna ning andmas jumalaarmu. Lapsed leemendavad pisarast, laulu oli laeni. Võõras tädi käinud seal ja seletanud, et surm on patu palk ja nõnda Jumal nuhtlevat — ema olevat neil üles poodud... Kui mina seda raiska veel kord elus näeksin! Aga kui palju ma ka olen valvanud, isegi varitsenud saksa kirikulisi — ei ole saatus teda mulle veel kätte juhtinud..." (lk 116).

Kalm räägib seda mere ääres künkjal asuvas pansionis, mille värviliste klaaside taga leiavad aset raamatu kõik tähtsamad dramaatilised kollisioonid, armuintrigi-de põimimine, kirjade kirjutamine, nende näppamine ja sattumine valedesse/õigetesse kättesse ja muu selline sügavama sisu suhtes tähtsusetu tohuvabohu. Õigupoolest on ka Kalmu jutt lihtsalt jutt, mitte keegi ei või aimata, et selle peategelane on ise kohal, istub lauas ja kuulab pealt, mida temast räägitakse. Tal justkui poleks sellega erilist asja, ei karda ta Kalmu lubatud kätemaksu, kuigi kuriteo kohutavus jutu käigus veelgi kasvab: nimelt selgub, et poomist polegi olnud, et see on "vaid soovunelm niisuguste tantade seas, kes vahest käisid kirikus Jumalat palumas, et poodagu" (lk 119). Irma Kannel ei vihka mitte eestlasi ja nende isepäist olemist, mitte tema pole see, kes nende peale keelt kandis, pealegi tulevad laste isa-ema okupatsiooni lõppedes tagasi, "küll nälginud ja täitanud, kuid ikkagi tagasi" (lk 119). Irma luurib vaeseid üksijäetud lapsi, neile valu tegemine on tema südamesoov ja igatsus.

See on seda enam kohutav, kui näeme, et edaspidi, vaba teda saladuskatte all hoidvast loost, otsib ta jälle kontakti lastega, eriti meelsasti seltsib ta Signe Harmiga, noore tütarlapsega, kes on jõudnud vallutada kõikide kohalviibivate meeste südamed ning kellesse on armunud ka romaani peategelane, Vabadussõja puujalgne veteran Henn-Villem Lipp. (Kuivõrd edaspidigi nimede tähendusest juttu tuleb, siis öelgem algatuseks, et saksakeelse sõna *harm* tähendusareaal on tihedalt seotud raamatu põhiteemaga: inimestele liigategemisega.)

Kuidas on see võimalik? Kuidas saab olla, et eestimeelne kujur Kalm oma otsust täide ei vii ja kurjategija karistamata jätab? On ta ehk arg? Ons kõik need arad, kes

muidu on "õiged"? Need küsimused aga jäävad vastamata, Kalmu käitumine jääbki õhku rippuma, pealegi ei huvita vastuste andmine sel hetkel Hindreyd enam üldse, kohe tõttab ta Lipuga koos jälgima, mida teeb Signe. Või õigemini, mida teeb tema- ga Irma-proua. Selgub, et midagi hirmsat — ta õpetab tüdrukule, kuidas olla täis- kasvanu! Õpetab küll omaenese negatiivse kogemuse, abielu luhtumise varal, kuid ikkagi võib karta, et pisikesele plikale sellest üht-teist külge jääb. Seda kardab Lipp (usume, et ka Hindrey) kõige enam. Täiskasvanuks saamine tähendab valutegemise võimet, kuid "Signe on teine. Signe ei saa mitte kellelegi haiget teha" (lk 157). Täiskasvanu, see on nagu riik, kelle institutsioonid on paratamatult vägivaldsed. Seega tähendaks Signe vaimne küpsemine totaalset ümberõpet, millega Lipp ei nõustu. Ta tahaks tüdrukut sellest säästa, kuid ei tea, kuidas seda ühiskonna moraali- le ja iseenda alaväärsuskompleksile vastu astumata teha saaks. Headus ja aastad on omavahel vastunäidustatud, teatud (abielu)piirist üle astudes on kõik pääsmatult kadunud. Ning väike tüdruk on alati hea; väike laps aga eatu ning sootu ingel.

Kõik Signe kohta käivad kirjeldused vihjavad millelegi väga haprale, kergesti purunevale ja hellale. Signe on "nagu varss, kes mõne väikese tiiru järel jälle surub end ema külge" (lk 8). Ka Signe ise armastab loomi, loomad on alati lapsed, varsad, mullikad, põrsad, talled, need on tema lemmikud. Loomaarmastuse apoteoosiks kujuneb kõige väiksem, sipelgas, kes ainsana on võimeline kujuteldavat abielu Abilise- ga valutuks, ideaalselt kooskõlaliseks muutma: "Ning nüüd järsku teadsin ma, et olgu saks või sant — mõnes asjas nad mõlemad võivad ühte sündida vägagi hästi. Siis oleks ju Signe kamaluga toonud kuuseokkaid, mis on väikestel putukatel kergemad kanda kui need puutükikesed või pikad männiokkad.... Signe oleks seda teinud vaimustusega, ja juba küll sellepärast, et Abilisel ei oleks vaja oma mütsi sisse tolmuda ja rämpsuga koguda" (lk 188—189). Teisiti öeldes, ilma loomade ja lasteta (kes ise poolenisti loomad või vähemalt looduslähedased) pole abielu jutustaja meelest üldse võimalik.

Signe on "kohati sale ja kohati lopsakavõitugi" (lk 8) (neile kohtadele, tösi küll, antakse mererannas, kus Lipp last alasti näeb, ka täpsem asukoht) ning tema häält iseloomustatakse nii: "Kui ta nii kõneleb loomade surmast ja mõne vanakese hädest ning viletsusest, siis kõlab ta murdunud poisikesehääl, mil on sarnasust lah- kuvate kurgede omaga, kergelt-kaeblikult, kuid mitte halisevalt" (minu rõhutus — *T. R.*) (lk 12).

Selliste empaatilist sorti, karakterisse sisse elavate metafooridega on Hindreyd oma romaanis üsnagi kitsi, kuid seda enam nad üldfoonil tähtsustuvad, kriipsutades alla vaid olulist. Kord mainitakse sedagi, et Signe pole õieti ei tüdruk ega poiss, ning jälle on kujur Kalm see, kelle suu läbi lugeja tõtt peab kuulma: "See tütarlaps on ju alles poisike" (lk 154). Vihjele täpsema seletuse annab seekord preili Merivart: "Muidugi. Tütarlastelgi, kuigi mitte üldiselt, on omane periood, kus nad vä- liselt küll paistavad päris täiskasvanuna, kus nad aga siiski alles on vaid mängu- himulised, armastavad hullata ja sportida ja kõik muu on neile alles hä- maras kauguses ja teooria" (minu rõhutus — *T. R.*) (lk 154).

Just Enel Merivardiga on Lipp viimasel ajal tihedamalt läbi käima hakanud ning esitatud ütlusest on ka aimata, miks: preili Merivart (kelle nimi muuseas peatege- lasele ainsana meeldib, Signe kõrval või järel muidugi) jagab Lipu arvamusi Signe kohta, sõna-sõnalt võinuks ta ise täpselt sedasama öelda. Just see teeb talle vastu- võetavaks olevuse, kelle liiginimetus (täiskasvanud) naine. Kuigi Lipp ütleb ennast naisküsimuses olevat parajuslase, tuleb romaani-ellu laskudes siiski arvata, et Lipp ja Hindreyd suhtusid naistesse ühtmoodi — swiftlikult. Olgu siinkohal kohe lisatud, et selle taga polnud ei apaatne irve ega õlgu kehitav üleolek, vaid pigem kurbus sel- le üle, et puhas — naine, ema, tüdruk — veelgi puhtam pole. See oli — sarnaselt Jonathan Swiftiga — aktiivne tunne, mis otsis väljapääsu ning leidis selle imekena Dagmari suhu torgatud alamsaksa *Schiet'*ist (lk 101; ühendudes Swifti kirikuulsa värsilõpuga luuletuses "Cassinus and Peter": "No wonder how I lost my wits; Oh! Celia, Celia, Celia shits!") ning latatara proua Rotbergi "singist" (lk 131) ehk tagumi- kust, mida Lipp Signe päästmiseks patsutab. Juhust kasutades tahaksin tsiteerida

üht pisukest mäletamist kirjanikust endast: "Tudengipõlves Tartus Werneri kohvikus võttis Hindrey (kirjanik Karl August Hindrey) mind avalikult klatsida. Istudes kõrvallauas, seljaga minu poole, nautis ta, et mina pidin kõike pealt kuulma. Mul oli oma laudkonna ees muidugi piinlik, aga mida teha? Pöörasin ringi ja hüüdsin valju häälega üle kohviku: "Härra Hindrey!" Pilgud pöördusid minu poole. Kui ma valjemalt kordasin, vaatasid kõik juba Hindreyd. — "Lakkuge perset!" Ja astusin uksest välja." (G. R ä n k, Ühe pisirahva kurbmäng. Mälestusi ja elamusi Pakri evakueerimise päevilt 1940. aasta kevadel. — Harjumaa uurimusi, nr 3. Pakri ja Paldiski kogumik, 1998, lk 83—84.)

Viimseni ei jäta Lipp lootust, et Enelat kosides õnnestub tal mingil moel ka Signele toeks olla, või kes teab, ehk teda võimaluse tekkides, nüüd juba abielumehena, endale tütreks adopteerida. See heidab lisavalgust ka romaani trükivariandist välja jäänud, kuid Hindrey enda poolt punase pliiatsiga lisatud lauseile: "Kui Enel tuleb, kirjutame temale kirja. Ja Enel tunneb ilma ja inimesi, ei vannu alla. Temast hoovab jõudu. Ka Signele" (lk 216).

Signel on üks huvitav omadus, nimelt meeldib tal oma vanaisavanust sõpra näpistada, sellel alal on ta päris ekspert: "... nahn tuleb võtta kõvasti näppude vähele ja siis väänata. Sedaviisi saab lihatükigi välja keerutada" (lk 97). Näpistamist kasutab Signe täiesti ilma põhjusega, lihtsalt niisama või siis Lipu äratamiseks oma enesehaletsuslikust ego-unest. (Kirjanike kohta öeldakse vahel, et kirjutanuks ta vaid selle raamatu, poleks ülejäänud soperdisi vajagi. Signe kohta võib sama öelda: ainumalt selle žesti läbi on ta eesti kirjanduse üks võluvamaid naistegelasi!) Kuigi Hindrey ei jäta Lipu lähenemiskatsete puhul Signele vihjamata ka erootilistele motiividele, on need tähtsusetud, pigem võib nende taga tajuda tahtmist, kuid ka hirmu olla nagu kõik — ilkuv isane! Palju räägitakse pesapunumisest, kuigi mitte ühisest: Lipp on see, kes oma välgust süttinud ning mahapõlenud maja Signe juhtnööride järgi uuesti üles ehitab: "Signe tahtis kaminat, et selle ees istuda, sellest siis tekkiski seni mõtteski sündimatu kamin. Aga tema ise, vaene, on nagu mõni tundmatuks jäänud leidur, kellele keegi ei tea võlgneda tänugi, kuid kelle mõte teeb miljonitele elu kergemaks ja mugavamaks. Kes leiutas õmblusnõela? Kes tegi esimesena tuld tikuga, et seda kaminat süüdata?" (Lk 202.)

Sellised primordiaalsed paradiisiuiud valdavad Hindreyd otsekohe, kui tema kangelane mingi konkreetse (kosimis)otsuse ees seisab. Tegelikult räägib seda Enel Merivart, kuid kontekstist on selge, kellele see mõte kuulub: kirjutajale. Või raamatule. Või raamatuks muutunud kirjanikule.

Enel Merivart käitub hetkel täiesti mittenaisena, kõige rohkem, kes ta olla võiks, on kosjamoor või kirjaniku suuvooder. Ning pälvib sellisena mõistagi ka Hindrey heakskiidu.

Õigustamaks Lipu naistest tõukumist on Hindrey talle kinkinud puujala ja alaväärsuse. Nii võib Lipp olla julg: kõik liginemised, mis ta naiste suunas teeb, on ette läbikukkumisele määratud.

Ta küll räägib oma erootilistest eskapaadidest, väites uljalt (kraadi võrra ehk liigagi): "Ei ole mingit piinlikkust niisuguses kiirkaisutuses looduses, pole siin vaja kunstjalga maha võtta ega midagi" (lk 52). Kuid ainus, millega Vabadussõja veteran meie silme all väljaspool iseenda juttu ja julgustust peaaegu hakkama saab, on SUUDLUS: "Ma otsisin ta [Signe] suud. Aga ta raputab pead. "Ma ei tohi ju," ütleb ta" (lk 153).

Õieti öelda on see haledamgi luhtumine kui kõik Lewis Carrolli samalaadsed katked kokku (mille hulgas ka vähemasti üks dokumenteeritud õnnestumine ning sellele järgnev skandaal), kuid põhjus on sama: HEADUS. SUUDLUS&HEADUS ei sobi omavahel kokku. ("Teie olite mu vastu alati nii hea, nii väga hea", lk 153). Nagu Carroll, nii on ka Lipp oma lapssõbra jaoks "healoomuline elevand" (lk 193), kellele saab oma lugusid luisata või keda (nagu Carrollit) lubatakse endale lugusid pajatada/kirjutada: "Oma elevandi võtnud ta ka voodi kaasa. Ja kui kuu oli paistnud ja Signe ei saanud magada, siis võtnud ta oma elevandi padja alt välja ja jutustanud te-

male valesid, luisanud mõnikord nõnda, et elevant naernud. Mõnikord aga elevant oli kokkunud, nii jubedad olid olnud need jutud" (lk 193).

Iga raamat on ajaline, teda piiravad ja piiritlevad konkreetsete ajad ja olud ning surelikud (kui mitte selles raamatus, siis järgmises) inimesed. Emmanuel Levinas on imekenasti öelnud: "Meistriteoste igavikulisus ei ahelda neid lahti ajast" (Proper Names. Chapter 13. The Other in Proust. Stanford University Press, 1996, lk 99). Ka Hindrey kohta võib sedasama väita. Temalegi on kõik konkreetne ilmselgeks koormaks, lahendamatuks mõistatuseks — milleks abielu? milleks riik? milleks inimelu? —, mis teosest teosesse kordudes päädib tekstuuri põimitud mõistulugudes või muinasjuttudes.

Sellepärast on väärt arvata Hindrey ideoloogiakirjanike hulka, nagu seda teeb Toomas Liiv oma järelsõnas: "Igati positiivne ja rõhutatult eestilik eestlane oli 1930-ndate teisel poolel Eestis ametlikult propageeritav ideaal. Selles osas oli Hindrey tollal üpris ametlik kirjanik" (lk 216). Kuidas ka ei ole või tollal ei olnud, meie nii arvata ei tohiks, raamat(ud) ei anna selleks põhjust.

Hindrey keel on tasakaalukeel, see töötab paarsustena. Iga asja kohta tuuakse reeglina kaks näidet: üks eestlase, teine sakslase kohta. Kusjuures mõlemad kipuvad tõestama pigem halba kui head. Eestlane pole parem kui sakslane — ka Irma Kandle kuriteole on Hindreyl vastu panna sadistlik vahejuhtum eesti kornetiga Vabadussõjas. Hindreyl võis ju olla ja kindlasti oligi oma poliitilis-ideoloogiline eelistus, kuid kirjanikuna ei saanud ta kellelegi eelistust anda. Vaid laps ja lapsele tehtav valu võib asja tasakaalust välja viia. ("Tema [Toone] lugu sellest vastikust kornetist avaldas hoopis väiksemat mõju kui Kalmu oma", lk 119). Tasakaalust väljas on ka peategelane Lipp ise, tal on vaid üks ehtne jalg, teise peab ta igal hommikul endale alla ja õhtul alt ära krüvima, ometi on vaid tema võimeline olema oma hinnangutes erapooletu. Või selle poole püüdma.

Eestlane võiks vabalt olla sakslane ja sakslane eestlane, piisab nimevahetusest, kuigi muutus jääb silma paistma — nimes ja/või keeles. Perekonnanimed on ses suhtes kõnekamad — Kuusikust voodimärgajaks Kusick'iks (veel üks näide swiftlikkusest!). Vahel võib ainult üks täht tähtis olla — vaks (pigem kaks) vahet, kas sul on nimeks Pärsiorg või Parsiorg, ühel puhul räägib su nime kaudu — nimes! — mõisnikkude kättemaks, teisel puhul oled vaba eesti mees! Nimepidi liikumine ja ühest olekust teise saamine on kerge ("Noh, kujur Adamson pidi alul ju ka sakslane olema. Siis kui see läbi ei läinud, siis tehti ta rootsi kapteni pojaks — kuskil entsüklopeedias seisab see sees", lk 174), olekus olemine, võib arvata, raskem. Keel oleks nagu valesti mõistetud; põhiliselt ületähtsustamise läbi. Kui räägid eesti keelt, pead ka sõnnikut tõstma ja koduloomi armastama, selleks aga pole mitte iga sakslane võimeline. Ainult Signe, ainult tema, ei keegi muu. Kõik, mis tema teeb, on loomulik, looduslik.

Hoolimata konkreetsetest "hoiatustest" moraliseerivate vahepalade näol tundub ühest teiseks saamine olevat hõlpus, eesnimelise võib Lipp vabalt ka sakslane olla, just selleks on Signe teda pidanud (lk 31). Kui aga nimedest liiga palju hoolid, võid lolliks minna nagu jutustaja onunaine Irma Calda (*sic!*), kes on oma elu pühendanud aadlinimede kogumisele ja omavahel kokku sõlmimisele (lk 62). Tundub, et Hindreyl pole rahvuse vahetuse vastu midagi, juhul kui see on siiras. Kadakaid Hindrey mõistagi jälestab (vt lõppmärkust *). Ning kuigi enamik näiteid pärinevad eesti-saksa vastasseisust, ütleb põhitõe välja hoopis viinanina Alan-Tönn, kes räägib Lipule oma lörra läinud armastusest poola haigetalitaja vastu: "Saime kokku igas nurgas, kui teised magasid, keelt küll suurt ei mõistnud, aga kui paljudest seda keelt vaja lähebki. Mõtlesin, et kui sõda lõpeb, lasen koju järele tulla, lubasime ka kirjutada, aga mis sa ikka kirjutad, kui keelt ei mõista. Nõnda jäigi" (lk 164).

Lõppkokkuvõttes sõltub kõik sellest, mida küsida. Kui tõesti tõemeeli tahta küsida, kumb Hindrey õieti oli, kas eestlane või sakslane, sant või saks, siis on kõik mõeldavad vastused — isegi kõhklevad — paratamatult ühele või teisele poole kaldu. Sellise küsimise korral, arvame, on ka vastused tahes-tahtmata puudulikud.

Iga kirjaniku, ka kehvema kui Hindrey puhul tuleb küsida nii, et enam ei saaks vastata. Tuleb küsida — ja vastata — lõpuni. Või muidu haakuvad meie viiped kas praegustesse või olnud võimustruktuuridesse ning me hakkame pidama eesmärgiks seda, mis iga vähegi normaalse kirjaniku jaoks on vaid vahend.

Sotsioloogilise eritlejana on Hindrey muidugi klass omaette, samuti ka psühholoogina. Viimase kohta võib tuua näiteks selle, et kirjanik ei juhi oma kangelast kõikidest eeldustest hoolimata (puujalg, alaväärsuskompleks, paljaste tüdrukute aknast piilumine jms) mannetusse psühhopatoloogiasse või psühhoanalüüsi, vaid toob raamatu lõpus mängu hoopis uue, kõike eelnevat uues valguses näitava teguri — süütunde!

Hoogu sattunult oma "kompleksi" (NB! jutumärgid Hindreylt) õigustades, toob Henn-Villem Lipp näiteks need inimesed, "kel on suus kuldhambad. See tähendab, et seal on enne olnud õiged hambad, aga nad on asendatud kunstlikega. Kuid minule kui kaasinimesele torkab alati silma nimelt see puudus, minule on kunsthambad vastumeelt, aga need inimesed ise on uhked oma kullast hammastele" (lk 203—204).

Nii annab Lipp preili Merivardile mõista, et talle on ta protees kallis, et see on ta ise-olek, mida ta kellelegi ei loovuta. Kuid Enel Merivardi ootamatu vastus ("Mul pole mitte ühtki õiget hammast suus", lk 204) rabab Lippu nagu välk (ehk sama välk, mis ta maja purustas?). Kogu oma elu on ta mõelnud vaid endale, teiste muresid pole ta kas märganud või on murdnud neist sobivaid tükke oma elumängu või -teeskluse tarbeks. See aga on suur kuritegu, mille kõrval kahvatab isegi Irma Kandle poomisfantaasia ning sellega kaitsetute laste traumeerimine. Õigupoolest ühendabki Hindrey Lippu tabanud süümeepiinad välkiirelt oma lemmikteemaga, LAPSEGA: "Niisugune tunne oli, nagu oleks mulle vastu tulnud väike tütarlaps lahkete silmadega ja mulle tahtnud näidata oma nukku ja keegi oleks mind tõuganud ja ma t a s a k a a l u p ü ü d e s oleksin lõõnud lapse naeratavaisse ja usaldavaisse silmadesse [minu rõhutus — T. R.]" (lk 204).

Pole mingit kahtlust, see on jälle Signe, kes Lipul (ning usume, et ka Hindrey) silme ees seisab ning keda tal nüüd ehk juba tänu oma egomaniakaalsusele pole õnnestunud kaitsta aja ja aastate eest.

Lapse surm, lapse kannatused, lapse valu on Hindreyle vähemalt niisama olulised kui Vladimir Nabokovile tema kõige tuntumas romaanis "Lolita". (Vt R. R o r t y, Sattumuslikkus, iroonia ja solidaarsus. Tallinn, 1999, lk 235—279.) Henri-Villemi puujalgtsel egoismil ja Humbert Humberti elupimedal estetismil on samad tekkepõhjused, mõlemad, nii sõjaveteran kui ka lasteahistaja näevad maailma nabana iseendid. Moodsate paralleelidega ei taha ma Hindrey väärtust kunstlikult upitada, pealegi on kirjanik ise moodsuse ehk uksest ukseni ulatuva linoleumist vaiba kohta tabavalt öelnud: "...moodsa aja maitsetu pikk maitsetus" (lk 185). Küll tahaksin oma "lugemisega" tõestada või vähemalt osutada, et kõik, mis VÄIKE, oli Hindreyle lõpmatult kallim kõigest sellest, mis SUUR.

Romaan "Ja ilma ja inimesi...." on tulvil lapse-metafoore, juba öeldud ja veel ütlemata sõnadetaguseid õrnusi ja hirme. Laps ei tohi saada täiskasvanuks, temaga ei tohi abielluda: "... mul pole suurt lugupidamist noormeeste vastu, kes kihluvad imikutega" (lk 149).

Kuigi Signel on partnereid jalaga segada, on kõik need suhted loomult süütud — Signe ratsutab noormeeste seljas, laseb neil kasse puu otsast alla tuua, ta tantsib, võtab meestega napsu, käib nendega kohtumas, kuid mida ohtlikumad tema teod on, seda siiramalt ja puhtamalt ta mõjub. Ainus fraas tema suust tühistab kõik mõeldavad patud ning kasvatab talle hetkega ingli tiivad: "Kõik on nii raske!" Seda kordab Signe tihti, arvatavasti tunneb ta öeldu väärtust ning selle mõju Lipule.

Vaid üht meest jälgib Lipp kiivalt, see on metsäülem Abiline, kes ka Signele tundub teistest sümpaatsem olevat. Hetkekski ei jäta ta neid omapead, ainus kord, kui see juhtub — pärast tormi kartulikoopas —, viib selleni, et Abiline räägib Signele (ühisest?) kodust. See on ohtlikum kui suudlus, neist põgusaist huulepuuteist Signel vahest puudust pole, suudlused ei lisa aastaid, ei tee last vanemaks, küll

võib seda teha küdev kolle, lubadus loita tuli "mõtteski sündimatus kaminas" (lk 202).

Mis teeb siis Abilise nii hirmuäratavaks, nii kohutavalt konkurentsivõimeliseks?

Abiline on hakkaja, oskaja, julge, ta on mehelik mees. Ta on tüüpiline soo-meugrilane (või öelgem siis eestlane), tal on "üksteisest veidi eemal olevad silmad", mis vaatavad küll vastu nii mõnestki võõrast pealuust, andes nõnda märku ka puh-ta tõu paratamatust segunemisest (lk 72). Muuseas, Hindrey pilti, eriti just silmi vaadates tekib tunne, nagu kirjeldaks ta Abilise välimusest rääkides vähemalt osaliselt iseennast. Abilised on kõik olnud abilised — nimi teeb mehe, (mõisniku poolt) suvaliselt antud nimi kujundab inimese saatust, teeb ta selleks, kes ta on. Abilised on sööstnud appi, on võidelnud vabaduse eest nii siin- kui sealpool Soome lahte. Sama joont jätkab ka meie metsavaht, ta on abivalmis ning hea, kui me aga lähemalt tema iseloomu uurime, siis avastame, et ta on seda justkui liigselt, headus ajaks temas nagu üle ääre, kobrutaks ja annaks mitte just eriti meeldiva tulemuse.

Kutsume nüüd areenile tagasi Irma Kandle. Tule, Irma, tule! Ta tulebki ning me näeme, et temagi oli — on — hea. Mees on temast lahku läinud just sel põhjusel: sellist headust, puputamist ja sussutamist (koos mõningate tavalisemate abielu-kooseluliste nüanssidega) on võimatu välja kannatada. Seda sorti headus on terror, institutsionaalne vägivald. (Peale karistamata kuritöö on Irma Kandlel veel teisigi saladusi. Kujur Kalm nimetab teda "saksa vanamooriks". Kust ta seda võtab? "Vanamoor" on ilmselt emotsionaalne, aga "saksa"? Mingit tõestust sellele ei keele- ega käitumistasandil pole, s.t "saksa" võib olla tema hinges, kuigi kõigi väliste märkide järgi on ta pigem eestlane, isegi mitte kadakas, seda poleks Hindrey mainimata jätnud. Kadakas (vt lõppmärkust *) oleks oma tegu õigustama hakanud, oleks sellega ehk isegi ärbelnud — parim kaitse on ju teadagi rünnak! Ka on proua kivi taha peitu pugunud mees, toosama "kõrgete ideedega" topelt-August, kelle suust me Irma olemasolust esmalt teada saame, muude tunnuste puudumisel ilmselt eestlane, rääkimata sellest, et tema põhimure on sarnane jutustaja (ja Hindrey) omaga: kuis on võimalik kooselu naisega, kes oma headust peale pressib? Seega tuleb arvata, et pigem on kujur Kalm see, kes saatanlikku "saksat" oma hinges kannab, olles valmis kogu maailma kurjust selle arvele panema. Kuid kuritegu, mille Irma on ilmselt ikkagi korda saatnud, ei muutu seeläbi olematuks, otse vastupidi — see on ülipuhas roim, valu, mida tehakse valu enda pärast!

Samas on Irma Kalm ja Abiline fanaatikud, fantasöörid, üks laste, teine (kaudselt, kuid ilmekalt) keele kallal.

Olgu viimase näiteks toodud episood, kus Abiline viib oma sõbrad ja Signe (hiljem selgub, et just tema pärast sõit ette võeti) paadiga Aldamaale, tõestamaks, "kuidas võimalik on abielu, ja õnnelik abielu, eestlase ja sakslase vahel" (lk 71). Aldamaal elab veel üks abiline, Abilise tädipoeg härra Härg oma sakslannast abikaasaga (hiljem küll selgub, et polegi saksa soost, hoopis taanlane või siis kadakas, nagu "see meil on ikka saaduseks", kuid see on jälle üks tüüpiline Hindrey võte, millega lugu otsesest tähendamissilmusest välja käänatakse). See, mida me Aldamaal koh-tame, on paraku täielik õudus, omapärane keele- ja tõulaboratoorium, kus härra Härg proua Härjast asjatult eestlast püüab teha. Ta õpetab talle eesti keelt, kuid naine ei võta seda vastu, teeb rääkides viie aasta välistel ühtesid ja samu vigu, sest tal pole tema enda sõnade järgi: "... mingit keeleandi.... teie ei usu, missugust putru ma eesti keeles võin keeta" (lk 82). Koos supereestlase kujur Kalmuga mõnitatakse vaest prouat kuidas aga jõutakse, kes aga etteheiteid hämmastava stoilisusega talub ega solvugi, kui mees teda puupeaks nimetab.

Olla mingi rahvuse esindaja tähendaks justnagu paratamatult valu tegemist kel-lelegi, kes sinna rahvusse ei kuulu. See on küsimus, mille juurde Hindrey kümnete kui mitte sadade elavate, elust võetud näidete varal ikka ja jälle naaseb. "Õiget" vastust, jumalparaku, leidmata. Midagi väga põhimõttelist on keeles — nii selles, mida räägib-kirjutab Hindrey, kui ka selles (õigem oleks öelda "neis"), milles suhtlevad tema tegelased. Keel tundub olevat pigem vangistus kui vabadus, eriti kui peab

rääkima reeglite järgi, puhtalt, hästi (eelmainitud stseeni juhtprintsipi). Hindreyl on eestlaste keelepuhtuse maania ja maagia kohta ka üht-teist üldistavat öelda: "Ei tunne me ühtki rahvast, kes oleks solvunud oma emakeele rikkumise pärast. Teised rahvad kas naeravad kentsakust, millise kuju võib võtta nende keel, kui teda tarvitab võõras.... Meie aga solvume, meie peame oma keelt pühaks" (lk 81). Kui sellele lisada veel jutustaja enda ülestunnistus ("Ammu juba tunnen, et vaadatakse kõõrdi ja viltu, kui kõnelel saksat, niisama nagu sealtpoolt hädaldatakse, et Signe eestitub sellepärast, et kõneleb ilma mingi eelarvamuseeta soravat maa- ja riigikeelt", lk 169), siis saab jälle selgeks, et Hindrey tegutseb kui (tasakaalu)kunstnik.

Hindreyl stiil on väljajääteline: kõik põnevamad karakterimuutused on raamatujaks juba ära olnud, lugeja näeb ainult lõppresultaati ning on heal juhul mõne tegelase (näiteks Irma Kandle) kohta eelnevalt ka midagi (pealt) kuulnud.

Keegi ei oska öelda, mis toimus Irma Kandle hinges, kui ta oma mõtte-mõrtsukatöö otsustas täide viia: tappa kujutluses laste vanemad ning teha haiget lastele. Nagu eespool korra juba mainitud, ei tunne juuresolijatest keegi selle vastu huvi. Avastus, mis konversatsiooni käigus tehakse, polegi nagu avastus. Jutt ei jõua lõppu, lahenduseni, vaid algab uuesti otsast peale: jälle on proua Kannel hea, jälle hoolitseb ta laste eest, olles seekord oma ohvriks valinud Signe.

Karta võib, et Signe Harmist võib saada teine Irma Kannel, skisofreenik, kes ammutab oma jõudu ülimest headusest, Jumalast.

Ka Abiline oli — on — hea. Ja — "õige".

Ja proua Rotberg.

Ja veel mõned.

Võib arvata, et paviljoni-inimesed just sellised olidki: pealispinnalist mesimagusat headust, mille all võis peituda kõige rafineeritum kurjus, pelgasid Lipp & Hindrey kõige enam.

Või muidu oleksid pansioni asukad proua Irmat takistanud, tema üle kohut mõistnud, ta enda hulgast välja heitnud.

Nüüd pole kedagi, kes seda teeks.

Lipp võiks, aga temal on puujalg.

Või Hindrey, aga tema on kirjanik, ta on puudu. On puudu, sest on — kirjanik.

Sääraseid tegelasi — inimesi — on Hindreyl hulgem. Õigluse huvides peab ütleva, et sugugi mitte kõik pole eestlased ja sakslased, mainimisi leidub ka venelasi. Pansioni pärisvalitseja, võimukas Mari, kelle ees kõik härrad-prouad värisema peavad ning kel on palju ühisjooni Prousti/Marceli teenijanna Françoise'iga, ütleb siinse elustiili kohta "Soodom ja Komorra" (lk 58). Ning tal on õigus, eriti kui arvesse võtta, et pansionis on ulualust leidnud ka omasoolised: proua Pillerpalli jutu järgi üks lillapaar ning lesbi, keegi preili Betti Vint (!), kes "mõnikord helistab maha rohkem kui kolm krooni ühele daamile linnas" (lk 28).

Enamik neist on karikatuurid, lõhkevad mullid katkematus ning samas lünklikus kõnevoolus. Ka Signe on noorena joonistamise kallal kätt proovinud, kuid — "Ja kõik läks ikka lõpuks karikatuuriks" (lk 199). Seega võiks hea tahtmise korral täismõõduliste ja -vereliste inimeste nappuse romaanis vähemasti osaliselt ka Signe süüks arvata. (Seda võiks pidada ka poolautobiograafiliseks ülestunnistuseks — on meil ju teada, et Hindreyl oli kunstialane eriharidus, mille ta omandas Peterburis, Münchenis ja Pariisis, töötades hiljem tükk aega pilkeajakirjade juures.)

Seda peaski tegema. Kuid Signel on ju nii ilus nimi — Sinje (lk 51). Nii hüüab teda Lipp ning ka meie oleme sellega harjuda jõudnud. Ka meie armastame teda.

Hindreyl elukogemuste pagas on paks ja aukartustäratav, see vaatab vastu igast lausest. Samal ajal pole Hindrey tekst klassikaliselt hea, või vähemasti mitte selles mõttes, millisena me endale näiteks "stiilset" Tuglast või ka Tammsaaaret ette kujutame. See pole ei hästi kirjutatud ega ka räägitud (seda küll kahtlemata rohkem). Hindrey kirjutab, nagu polekski ta kirjanik, paljud tähtsad asjad on välja öeldud justkui muuseas, rabeledas sõnavahetuses, punktiirselt või isegi poolikult. Seetõttu ei

tule imestada, kui uurijal midagi kahe silma vahele jääb või vääriti tõlgendatud saab. Muidugi võib ka öelda, et Hindrey lihtsalt unustas ühe oma karakteri, Irma Kandle lõpuni põhjendamata ning et sellest ei saa teha nii kapitaalseid järeldusi. Mõõnan, et see võis ka nii olla, kuid just sellisena, impulsiivsena, iseendast vaid osaliselt teadlikuna pakub teos suurt huvi. Ning kui ma ka midagi paisutasin, siis täiesti teadlikult ning ainumõeldavas suunas — sisemises, sügavamas.

Nii mõndagi jäi vist ka ütlemata, mitte kõik ei haakunud, kuigi püüdsin kõigest väest kõigele sobivat kohta leida. Näiteks tekkis mul korraaks kahtlus, kas Hindrey mitte järgneva lausega ei viita iseenda kui looja kohalolekule: "Aga sina ei ole mitte lihtne kodanik, vaid oled vaimne inimene, oled n ä i t e k s [kuid mitte kindlalt? võiks ka kirjanik olla! Minu märkus ja rõhutused — T. R.] arhitekt nagu minagi. Ja siis on sul mõni idee... idee ja naine..." (lk 38). Kas ei võiks seda tõlgendada nii, nagu mõtleks Hindrey tolle Augusti all iseennast, idee all aga oma käsilolevat romaani? Olen ennegi ning loodetavasti mitte liiga vägisi viidanud Hindreyale kui modernismi eelkäijale Eestis. (Vt T. R a u d a m, Minu mina. Tallinn, 1998, lk 70—73.) Mulle on alati tundunud, et Hindrey oli oma ajast nii üle kui ka ees. Paljusid häiris tema väline arrogants (vt eespool toodud intsident Werneri kohvikus), mis loeti autoomaatselt klassitunnuste kirja ega osatud arvatagi, et see võis olla soomusrüü, mis kaitses õrna, kergesti haavatavat hinge. Kui pidada iseenda olemasolu kohta lõplikke (ja lõpuks ehk ka hävitavaid) küsimusi küsiva modernismi kõrgpunktiks 1950—1960-ndaid Prantsusmaal (mida Hindrey 1914. aastal põgusalt ka väisas), siis võiksid meie kirjandusteadlased põhjusega uhked olla: samal ajal kui uusromaanlased oma trikke välja haudusid, oli modernism Eestis eos juba ammu olemas! Ehk: kui Hindrey 1947. aastal Iru vanadekodus suri, polnud modernism Pariisis veel sündinudki!

Samuti võinuks tõsta filosoofilisema vaate alla põhjuse, miks Hindrey oma romaani kriitikute meelehärmiks "suvejutuks" nimetas. Toomas Liiv on oma järeldonas sellega algust teinud, kuid "suve" tähendust Hindrey tuleks vaadelda kogu tema loominguga ja võib-olla ka elu taustal. Igal juhul pole Hindrey žanrimääratlus "suvejutt" sugugi vähem tähtis kui Gogoli "poem" "Surnud hingede" tiitellehel.

Ühes olen kindel: mitte SUUR aeg ei pane kella käima ega kirjanikku kirjutama, küll võib see juhtuda siis — kellad käivad, kirjanikud kirjutavad —, kui VÄIKSELE lapsele on tehtud SUURT valu.

* Kadakate eluolu kohta Hindrey oma romaanis näiteid ei too. Tolle ajastu eriomase hõngu taaselustamiseks teen seda ise.

Paide Vallimäel rahvustunne ja laulmise eest said karistada enamasti 7 kohalikku sakslast pruun ja kreik, igalüks 10-kr. rahastrahvi või 5-10-päevase arestiga. Neist tulus oma karistuse raahas ainult pr. Erna Kuer, kung Edith Greenberg, Annemarie Gsepener, Selene Greenberg, Edith Kalf, Annelise Kalf ja pr. Kueri tütar Ilse kellest kolm endi karistust laenuka laupäevana hommikul Paide vangimajja. Seejuures püüti kogu sellele vangimajja minevale arda võimalikult „süütalt karmatajate hoidet“. Nii loomestis kolm korda po-destejaoskonda, kust siis liiguti illesle wali korviku kaebel vangimajja poode. „Karmatajaid“ olid saatmas ka mitmed mõtteosalised ja kohalikud koolilapsed. Nii on see juhtumine Paide sakslastele kujunenud suurelõulmuks. Nii on nende ringkondadesse kuuluvad isikud tõendanud, et kogu see juhtum, muudugi endi waatavint-lik waadamine, on

pannud kirja ning saadetud avaldamiseks Saffa-
moa ajakirjandusele.

Eriti kriitikutakse seal alla seda, et waadade ometi, mül kumbel meie rahvalt kuulataise Vallimäel taga. Nõgi noored tähtsapeed weetakse wangimajja ilma mingi

põhjuse ja ainult rahvusliku tagakiusamise pärast! Muudugi loobetakse, et see kolm awalbak seal nende huiwides saabfat mõju. Ku on mitmed Paide koolilastele tütred awalbanud otse awalikult

süगतwat kahetsust, et pole saanud mõtta oja laul-
mijest Vallimäel,

kuna siis oletis olnud võimalik ka karmatajana endi rah-
wuse eest minna wangimajja.

Nii karistusalused on tuntud libiselt jõutatena, del-
lel maljoasi kasuba trahw, kuid seda ei tehtud süülikult. Nii on sealses ringkonnas awalbatud otseõhõhõhõhõ: Ette-
riit ei pea saama nendelt waahwiraha ja kanda weel
ilalpidamijest trahw.

Paide rahwa libine arwamine aga on, et miks siis
koolilastel ei wõi endi ulakuste ja rahvustunne eest
karistust kanda, kui seda „moarahwas“ peab tegema.

Suwitaw on ikkõla, et üks kinniminekateja, Ilse
Kuer, esitas juhi enne wangiminekut kohaliku peretonna-
setnametniku juures abiellumise soovialalduse, endjuu-
res ta peigmeheks on Paide linna loomaarst
E. G e r f a e l m a n n.

Huvitavaid mõtteid tuleb seda kodus (Paides) juhuslikult kätte juhtunud, läbi aegade säilinud ning osaliselt ajatuks muutunud (väljalõikele pole lisatud ei kuu-päeva ega aastaarvu, kuigi on selge, et kirjeldatud vahejuhtum sai toimuda samal ajal kui Hindrey romaani tegevus: 1938—1939) anonüümset ajaleheartiklit lugedes (kirjutaja nime kas pole või on välja lõigatud). Rasvatrükis pealkirja all ("Paide kadakasakste "suurpäevad" — vanglas") on foto, kus näha hoogsalt vangi marssivad kadakaneid (kuid mitte "üleolevalt muigavad", nagu pildialune tekst väidab, ilmete nägemiseks on pilt liiga udune), kokku on neid viis, neli tihedalt üksteise järel, viies veidi maad taga, kõigil kimpsud-kompsud käes. Politseid pole näha, õigemini seisab üks mündris mees posti taga, ei julge vist neidude lähedusse sattuda. Tänaval kõnnib veel kaks meest, kuid need on küljega, ei tee protsessioonist väljagi, see nagu ei puutu neisse, jääb mulje, nagu oleksid nad hoopis muust maailmast (mida hiiliv politseinik näiteks ei ole).

Oma olemuselt on see just selline materjal, millest koosneb "Ja ilma ja inimesi" — anekdootlikud vahejuhtumid, kiirreportaažid elust enesest. Sellepärast tõin ta ära täispikkuses, fraktuurkirjas. Just seal, tähtede kribus-krabus, on aja kohalolek kõige intensiivsem. Mõtlesin — kui eesti ortograafias oleks säilinud topelt-v, woolanuks mingil imekombel ühest ajast teise, siis olnuks Hasso Krullil *différance*'i eesti keelde tõlkimisega raskusi (*erinevus*). See on teine huvitav uud. Kolmas on see, et minu ettekujutuses oli proua Erna Aueri tütar Ilse Auer Signe Harm, loomaarst G. Hoerschelmann aga Henn-Villem Lipp.

KODANIK OOTAB RAHVALOENDUST

Kui keegi inimene (tavakodanik, nn mees tänavalt) peaks ühtäkki huvi tundma, kui mitme rahvuse esindajaid Eestis elab või kui mitut keelt siin räägitakse, siis peaks arvatavasti olema ka koht, kust seda küsida. Neid kohti, kust katset teha ning kust allakirjutanugi vastust otsis, on pealinnas mitu.

Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus (tel 640 94 51 Kalev Katus, Asta Põldma, Luule Sakkeus) rahvuste ja keelte praegusi arvandmeid teada ei anna.

EKDK demograafid soovivad kasutada sellist kõige uuemat andmestikku, mis on kõikne (hõlmab kogu rahvastikku) ja üheaegne (on kogutud ühel ja samal ajal). Nendele kriteeriumidele vastavad Eestis üksnes rahvaloenduste materjalid (värskeimad pärinevad 1989. aastast). Need andmed on kõikselt ja üheaegselt (s.t sama kuupäeva seisuga) kogutud ning kättesaadavad. Loendusandmestiku kasutatakse enamikus Euroopa riikides. Rahvaloenduste parimaks alternatiiviks oleks muidugi rahvastikuregister nagu Skandinaaviamaades, Belgias ja Hollandis (ning seal on võimalik teha loenduslaadne ülevaade igal aastal), kuid Eestis seda veel ei ole. Mida enam kaugeneb aga andmete jooksev kogumine ja töötus rahvaloendusest, seda suuremat rolli mängib arvestuslikkus ning tõuseb vigade tõenäosus. Seetõttu tõrguvad demograafid rahvuste ja keelte tänast seisust ütlema (resp. ennustamast). Kellel ei ole tungivat häda, oodaku järgmise rahvaloenduseeni.

Keeleinspeksioon (tel 451 653 Raina Adamson) saab oma tööks vajalikud arvandmed statistikaametist. EV Riikliku Keeleameti (1990—1996) reorganiseeritud järglasena tegeldakse otseselt riigikeele kasutamisega, s.t keeleaseaduse riikliku järelevalvega. Alates 1997. aastast ei kuulu inspeksiooni tööülesannete hulka keelepoliitika (selleks loodi haridusministeeriumis keelenõuniku ameti-

koht) ning rahvuste või keelte kohta arvestust ei peeta.

Kodakondsus- ja Migratsiooni ameti elanike arvestuse osakond (tel 612 69 04 Ragnar Õun) rahvuste ja keelte arvestust ei pea, KMA peab passiregistrat. Rahvuste, keelte ja rahvaarvu puhul toetutakse AS Andmevaras peetavale rahvastiku arvestuse andmebaasile.

KMA andmeil oli seisuga 01. 01. 1999 dokumenteeritud 1 001 041 Eesti kodaniku (koos lastega, kellel passi veel pole, hinnanguliselt 1,1 mln), 108 815 elamisloa kleebist oli trükitud välisriigi kodaniku passi (sh 90 388 Vene kodaniku passi), 189 874 elamisloa kleebist oli trükitud välismaalase passi, 22 234 kleebist ei ole kuhugi trükitud, sest elamisloa saanud taotleja selleks vastavat dokumenti ei esitanud (võimalik, et on Eestist lahkunud). 01. 08. 1999 oli eri põhjusel ebaseaduslikult Eestis viibivaid välismaalasi teada 4754 inimest.

Seisuga 01. 01. 1999 moodustasid Eesti kogurahvastiku: 64% — dokumenteeritud EV kodanikud, 12% — dokumenteerimata EV kodanikud (seega kodanikke kokku 76%), 13% — välismaalase passi omanikud, 7% — Eestis viibivad teiste riikide kodanikud, 3% — elamisload, mis pole kantud ühtegi isikudokumenti, 1% — ebaseaduslikult Eestis viibivad välismaalased (nn illegaalid).

Eesti Statistikaameti rahvastikustatistika sektori (tel 625 92 64 Anne Herm, 625 92 25 Aasa Maamägi) töö aluseks on 1989. aasta rahvaloenduse materjalid, millele on jooksvalt lisatud sündid, surmad, sisse- ja väljaränne. Nende andmete põhjal arvutatakse ka (iga aasta 1. jaanuari) Eesti rahvaarv. Rahvusliku kuuluvuse arvestust peetakse 11 arvukaima rahvuse (nn põhirahvuse) puhul, ülejäänud on esitatud lahtis "Muud" täpsemalt eritlemata (vt kvartaliväljaanne Rahvastikustatistika Teatmik, kuukiri Eesti Statistika, ESA andmestik internetis aadressil <http://www.stat.ee>). Keele- või

kodakondsustunnuse järgi arvestust ei peeta.

ESA kogub arvandmeid, kuid nende sisuanalüüsiga seal ei tegelda (seda teevad demograafid). Praegust andmestikku, mis tugineb ENSV-aegsele rahvaloendusele, peaks oluliselt täpsustama uus rahvaloendus 2000. aasta märtsis.

AS Andmevara rahvastiku arvestuse andmebaasist (tel 611 31 81 Tarmo Sumeri, 611 31 72 Hillar Raiend) Eestis elavate rahvuste ja kõneldavate keelte täpset arvu teada ei saa.

Seisuga 01. 09. 1999 kajastub andmebaasis 1 494 848 Eesti elanikku, kuid rahvustunnus puudub veel 328 467 inimese (22%) ja keeletunnus 439 721 inimese (29,4%) puhul.

Rahvastiku arvestuse andmebaas loodi 1992. a Eesti krooni käibeletulekul rahvahetanute nimekirja alusel ning on kõik oma edasised andmed saanud isikute dokumentidega seoses (passi väljaandmine, elukoha registreerimine, kohtuotsused, perekonnaseisu aktid jne). Jooksvalt viiakse sisse teadaolev sisse- ja väljaränne, rahvaloenduste andmeid andmebaasi võetud ei ole. Seega on andmestikku kogutud seitsme aasta vältel.

Rahvastiku arvestuse andmebaasi soovitakse kujundada tulevase rahvastikuregistri põhikorpuseks. Esialgul tahetakse jõuda nii kaugemale, et kõik isikute dokumenteerimisega seotu käiks andmebaasi kaudu, seejärel on sihiks rahvaloendusi asendava rahvastikuregistri roll. Ollakse seisukohal, et aastast 2002 kaob Eestis rahvustunnuse märke üldse käibelt, piisab kodakondsusest.

Et statistikaamet tegeleb eeskätt nn põhirahvuste arvestusega ja keeleoskust silmas ei peeta, siis pöörduvad pilgud AS Andmevara rahvastiku arvestuse andmebaasi poole, kus nendega arvestatakse. Filoloogis tekitab aga nõutust sealne rahvuste ja keelte nimetuste kirjusus. Nimelt esineb rahvuste ja keelte loend sellisel kujul, nagu on inimesed ise oma andmeid esitanud. Seetõttu kohtab seal ilmseid hälbeid eesti õigekirjast (1997. aasta seisul väljatrükkis ohtralt, 1999. aasta omas vähem), nt *lesgiin* 'lesgi', *komi-permlane* 'permikomi', *dargentlane* 'darg', *lakzs* 'lakk', *udegeilane* 'udehe', või muidu koerusveidrusi, nt emakeeleks märgitud

juuda-araabia (26 inimesel), *mustjala* (16), *soome-ugri* (14), *esperanto* (8), *afroaasia* (7), *ladina* (3), *vanaülemsaksa* (2), *interlingua* või *anglosaksi*. Kui isikud oleksid esitanud näiteks nimekujud *osseet*, *ossetiin*, *osseetlane*, *ossetiinlane*, *ossetinets*, siis suhtutaks neisse võrdse respektiga. Et andmebaasi andmestiku põhikriteeriumiks on see, kuidas isikud neid ise esitavad (= autentsus), siis ei olevat kuidagi võimalik pidada kinni kirjakeeles fikseeritud nimekujudest (valdade ametnike ei saavat selleks kohustada). Filoloogi selline olukord häirib ja ta ei kujuta hästi ette, et tulevane rahvastikuregister võiks järgida nüüsamasugust nimemustrit. Tahtmatult tekib paralleel korrutustabeliga, kus naturaalarvudele oleks tarbetult lisatud tähti vm lisasümboleid.

Võimalik, et just mõningase nimesegadiku tõttu on tekkinud ka sisulisi vigu. 1997. aasta osaliste andmete puhul (s.t 71,6% rahvastikust) torкас näiteks silma, et rahvaloendustega võrreldes on andmebaasis registreeritud ebatavaliselt palju vadjalasi (50, viimati 1934. aastal 3) ja eveene (96, viimati 1989. aastal 4), vadja emakeelega inimesi aga koguni 100. Viimasel juhul näitasidki kontrollväljavõtet, et inimene on sündinud Valgevenes, on rahvuselt valgevenelane, aga emakeeleks on märgitud vadja keel. Selletaolisi juhtumeid peaks kindlasti korrigeeritama.

Järgnevalt võiks kodanikku veel huvitada, kuivõrd on eri rahvused/keeled Eesti ühiskonnas üldse arvestatud ja nähtaval.

Eesti Instituut (tel 631 43 55 Lore Listra) tegeleb *Estonica* ~ *Estica* tutvustamisega eeskätt välismaal. Eesti riiki, majandust, keelt, kultuuri ja ühiskonda, kaasa arvatud (vähemus)rahvusi käsitlevad ingliskeelsed kirjutised, mis tuginevad ka 1989. aasta rahvaloendusele, on avaldatud internetis EI koduleheküljel (<http://www.einst.ee>).

Kultuuriministeriumi rahvakultuuri osakond (tel 628 22 24 Rein Kiis) statistikaga ei tegele ning rahvuste ega keelte kohta seal ülevaadet pole. Küll aga tegeleb osakond rahvuskultuuriseltside rahalise toetamisega üksikprojektide alusel (ja taotluse esitanud seltsidest on ka ülevaade). Seltside taotlusi/avaldusi hin-

dab ekspertkomisjon ja siis lähevad need ministrile kinnitamiseks. Kõik rahvuskultuuriseltsid on kirjas mittetulundusühingute registris. Ministeeriumil veel oma registriõigust ei ole, see õigus loodetakse saada lähitulevikus.

Kui mitmerahvuseline või -keelne on Eesti hariduselu?

Haridusministeeriumi üldharidusosakonnast (tel 628 12 37 Kai Völli, 628 12 31 Epp Rebane) öeldakse, et haridusministeerium arvestab ainult õppekeeltega. Rahvusi ei eritleta ega koguta andmeid eri rahvuste pühapäevakoolide kohta.

Eesti üldhariduskoolis kasutatakse eesti (153 848 õpilast) ja vene (63 729 õpilast) õppekeelt. Üksikuid aineid (nt kultuurilugu) on 1990-ndatel aastatel vene õppekeelega koolis õpitud veel jidiši, ukraina ja valgevene keeles. Katsed avada eesti õppekeelega koolis ukraina klass ei õnnestunud.

Ministeeriumis on andmestik 1995. aastast, mille järgi on Eestis registreeritud üle 60 rahvuskultuuriseltsi. Töötavad aserbaidžaaani, läti, juudi, poola, tatari ja tšuvaši kultuuriseltsi pühapäevakool ning moldova-rumeenia, usbeki ja rootsi kultuuriseltsi keelekursused.

Alates 1997. aastast kuulub haridusministeeriumi kompetentsi ka Eesti keelepoliitika (nõunik Jüri Valge, tel 628 22 17).

Kui mitmerahvuseline või -keelne on Eesti kaitsevägi?

Kaitseministeeriumi personaliosakonnast (tel 666 10 11 kapten Peep Tambe) saab teada, et põhiseadusele vastavalt teenivad Eesti kaitseväes üksnes Eesti Vabariigi kodanikud (s.t alalisest elamisloast ei piisa). Kaitsejõudude jaoks ongi kõikehõlmav tunnus kodakondsus, inimese rahvust ega emakeelt seal ei fikseerita. Tõsi, teataval osal (keskeltläbi 15%, sõltuvalt kutsumisajast ja kontingendist) on raskusi riigikeelega ning nende jaoks on käivitatud riigikeele lisaõpetuse katseprogramm. Kui kauaks muukeelsetel eestlastel riigikeele õpetamist vaja läheb, on veel teadmata.

Institutsioone, mis eri rahvusrühmadega otseselt seotud, on vähemalt kolm.

Eestimaa Rahvuste Ühendus (tel 644 02 34 Jaak Prozes, Veronika Palandi) koondab 21 rahvuskultuuriseltsi ja nendest on ERÜ-l ka täielik ülevaade. Rah-

vusseltse teatakse Eestis olevat kokku üle 60, kuid väljaspool oma ühendust seisvatest seal ülevaadet pole. Oma üldine infobaas on loomisel.

Eesti kõigi rahvuste või keelte kohta kaotab ERÜ 1989. aasta rahvaloenduse materjale. Lisaandmete saamiseks pöörduakse vajaduse korral statistikaameti poole.

Lüüra (kontakttel 637 00 09 Liidia Kõlvart) kui rahvuskultuuride ühenduste liidu moodustavad 16 algorganisatsiooni (s.t rahvuskultuuriseltsi). Kõige paremini tuntakse oma liikmeid, kõigi rahvusseltside kohta seal ülevaadet pole. Eesti rahvuste ja keelte kohta kasutatakse 1989. aasta rahvaloenduse andmeid.

Rahvussuhete ümarlaud (kontakttel 790 620 Hagi Šein) koosneb suuremate rahvusseltside, riigikogu ja teadlaste esindajatest, koosseisu nimetab president. Ümarlause käsutuses olev värskeim informatsioon pärineb internetist statistikaameti koduleheküljelt.

Omaette institutsiooni moodustab veel **rahvastikuminiister** (alates 1999. aastast Katrin Saks), kelle büroos töötavad nõunikuna Tanel Mätlik (tel 8 251 027 05) ja Eduard Odinets (tel 8 250 189 34). Rahvasajade konsultatiivnõukogu on loodud kultuuriministeeriumi ning Ida-Viru maavalitsuse juurde, sellist nõukogu on plaanitud ka Tallinna linnavalitsuse ning rahvusrühmade haridusnõukogu haridusministeeriumi juurde.

Esitatud lühiülevaatest nähtub, et üht (või kaht) kindlat asutust-andmeallikat, mille poole kodanik alati pöörduks teaks, seni paraku pole. Rahva seas tuttavaim näikse olevat statistikaamet (juba oma publikatsioonide tõttu), ent küsimused rahvuse-keele-kodanikkonna kohta jäävad ammendava vastuseta sealgi. Nii tulebki konstateerida, et Eestis puudub süsteem, kuidas ühiskond oma liikmeile teavet jagab. Kuid vaja oleks seda küll. Et Eestis pole e n a m sisse- ja väljakirjutamise kohustust ja v e l e i ole rahvastikuga kodanikeregistrit, siis on tekkinud märgatavad lahknevused isegi Eesti rahvaarvu määramisel. Seisuga 01. 01. 1997 on selleks esitatud kolm arvu: 1 462 130 (ESA), 1 522 274 (AS Andmevara) ja 1 541 200 (EKDK). Hinnangute vahel — 79 070 inimest — moodustab üle 5% kogurahvastikust.

Mis jääb mehel tänavalt sellises olukorras üle? Oodata uut, 2000. aasta märtsis toimuvat rahvaloendust. Selle tulemuste avaldamiseni aga kasutada 1989. aasta loendusandmeid.

1989. aasta rahvaloenduse trükimaterjale silmitsedes jääb mulje, et Eestis leidu-

vate rahvuste ametlikult fikseeritud arv 121 on kokkuleppeline (ehk mõnes mõttes tinglik) ning emakeeli (*resp.* rahvuskeeli ~ 1. keeli) polegi kokku arvestatud.

Mäletatavasti fikseeriti Moskvas 1989. aastal publitseeritud loendis Eesti puhul 107 rahvust (+ 316 muurahvuselist isikut + 7 rahvusemärgendita isikut).

Tabel 1

Eestis 1989. aasta rahvaloendusel registreeritud rahvused ja keeleoskus

Rahvus	Koguarv	Emakeelsus	Rahvuskeel		Eesti keel	
			2. keelena	1. keelena	2. keelena	1. keelena
1. eestlased	963 281	953 032 (98,9%)	6079	—	—	—
2. abasiinid	6	2 (33,3%)	—	—	—	1
3. abhaasid	25	16 (64,0%)	—	1	—	3
4. adõgeed	16	13 (81,3%)	2	—	—	—
5. albaanlased	1	— (0%)	—	—	—	—
6. altaillased	14	10 (71,4%)	—	—	—	2
7. ameeriklased	4	— (0%)	—	4	—	—
8. araablased	11	9 (81,8%)	—	—	—	—
9. armeenlased	1669	837 (50,1%)	170	50	—	141
10. aserbaidžaanid	1238	869 (70,2%)	79	18	—	48
11. assüürlased	8	3 (37,5%)	—	2	—	—
12. austerlased	5	— (0%)	—	—	—	1
13. avaarlased	69	48 (69,6%)	3	—	—	1
14. balkaamid	8	7 (87,5%)	—	—	—	—
15. baškiirid	371	186 (50,1%)	40	4	—	11
16. bulgaarlased	262	85 (32,4%)	—	6	—	22
17. burjaadid	53	32 (60,4%)	1	1	—	3
18. dargid	45	34 (75,6%)	2	2	—	—
19. evenid	4	1 (25,0%)	—	1	—	1
20. eskimod	1	1 (100%)	—	—	—	—
21. gagauusid	69	33 (47,8%)	6	—	—	2
22. grusiinid	606	325 (53,6%)	47	19	—	61
23. Gruusia juudid	3	1 (33,3%)	—	—	—	2
24. hakassid	14	8 (57,1%)	1	—	—	1
25. halhamongolid	1	— (0%)	—	—	—	—
26. handid	5	4 (80,0%)	—	—	—	—
27. hiinlased	8	— (0%)	—	—	—	1
28. hispaanlased	10	3 (30,0%)	—	1	—	3
29. hollandlased	10	2 (20,0%)	—	6	—	3
30. horvaadid	3	3 (100%)	—	—	—	1
31. India ja Pakistani rahvad	2	1 (50,0%)	—	—	—	1
*ingerlased vt isurid						
32. inglased	4	— (0%)	—	3	—	—
33. ingušid	19	13 (68,4%)	1	—	—	2
34. iraanlased	5	— (0%)	—	—	—	—
35. isurid	306	74 (24,2%)	31	65	—	70
36. itaallased	3	— (0%)	—	1	—	—
37. itelmeenid	3	— (0%)	—	1	—	—
38. jakuudid	36	17 (47,2%)	6	—	—	4
39. juudid	4613	570 (12,4%)	108	389	—	1202
40. kabardid	47	28 (59,6%)	5	—	—	1
41. kalmõkid	28	13 (46,4%)	—	—	—	1
42. karaiimid	5	— (0%)	—	1	—	2
43. karakalpakid	5	1 (20,0%)	—	—	—	—

44. karatšaid	23	11 (60,8%)	3	1	—
45. karjalased	881	262 (29,7%)	129	36	120
46. kasahhid	424	313 (73,8%)	20	1	12
47. Kesk-Aasia juudid	3	1 (33,3%)	—	—	—
48. ketid	1	— (0%)	—	—	—
49. kirgiisid	81	61 (75,3%)	7	—	1
50. komid	196	66 (33,7%)	35	6	12
51. korealased	202	30 (14,9%)	—	1	15
52. kreeklased	182	28 (15,4%)	—	7	13
53. Krimmi juudid	1	— (0%)	—	—	—
54. krimmitatarlased	12	6 (50,0%)	1	—	5
*krõmtšakid vt Krimmi juudid					
55. kumõkid	32	23 (71,9%)	1	—	3
56. kurdid	13	8 (61,5%)	—	—	—
57. kuubalased	3	1 (33,3%)	—	2	—
58. lakid	43	33 (76,7%)	3	—	2
59. laplased	5	2 (40,0%)	—	2	2
60. leedulased	2568	1610 (62,7%)	252	168	324
61. lesgid	178	124 (69,7%)	9	—	3
62. liivlased	1	— (0%)	—	1	—
63. lätlased	3135	1794 (57,2%)	442	418	675
64. mansid	1	— (0%)	—	—	—
65. marid	359	182 (50,7%)	39	3	22
66. moldovlased	1215	663 (54,6%)	146	18	61
*mongolid vt halhamongolid					
67. mordvalased	985	367 (37,2%)	134	13	66
68. mustlased	665	465 (69,9%)	38	68	175
69. mägijuudid	11	2 (18,2%)	1	—	1
70. nanaid	6	2 (33,3%)	1	—	1
71. neenetsid	11	5 (45,5%)	1	1	4
72. nganassaamid	1	1 (100%)	—	—	—
73. nogaid	10	5 (50,0%)	1	—	—
74. orotšid	1	— (0%)	—	—	—
75. osseedid	201	85 (51,7%)	19	7	14
76. permikomid	38	12 (31,6%)	4	—	5
77. poolakad	3008	601 (20,0%)	—	250	397
78. prantslased	10	3 (30,0%)	—	4	1
*pärsilased vt iraanlased					
79. rumeenlased	88	37 (42,0%)	—	4	4
80. rutulid	1	1 (100%)	—	—	—
*saamid vt laplased					
81. sakslased	3466	1249 (36,0%)	—	251	509
82. serblased	14	3 (21,4%)	—	—	6
83. slovakid	4	2 (50,0%)	—	—	1
84. soomlased	16 622	5155 (31,0%)	—	6774	5540
85. sõlkupid	1	— (0%)	—	—	—
86. šoorid	4	— (0%)	—	—	—
87. taatlased	22	13 (59,1%)	—	—	1
88. tabassaraanid	10	8 (80,0%)	—	—	1
89. tadžikid	113	66 (58,4%)	7	5	8
90. tatarlased	4058	2248 (55,4%)	456	47	256
91. tsahurid	4	4 (100%)	—	—	—
92. tšehhid	37	12 (32,4%)	—	5	4
93. tšerkessid	21	16 (76,2%)	1	—	—
94. tšetseenid	45	31 (68,9%)	—	1	—
95. tšuvašid	1178	563 (47,8%)	161	13	65
96. tõvalased	4	3 (75,0%)	1	—	—
97. türklased	23	8 (34,8%)	—	4	5
98. türkmeenid	106	79 (74,5%)	6	2	4

99. udmurdid	413	153 (37,0%)	47	4	16
100. uiguurid	12	9 (75,0%)	—	—	2
101. ukrainlased	48 271	21 320 (44,2%)	8933	594	3324
102. ungarlased	241	150 (62,2%)	—	19	46
103. usbekid	595	436 (73,3%)	40	7	13
104. valgevenelased	27 711	8841 (31,9%)	4703	195	1697
105. venelased	474 834	468 216 (98,6%)	5387	6198	65 010
106. vepslased	37	7 (18,9%)	7	4	4
107. vietnamlased	2	2 (100%)	—	—	—
MUUD	316	37 (11,7%)	4	253	45

Rahvus fikseerimata 7 inimesel

Kokku **1 565 662** **1 471 716 (94,0%)** **27 620** **15 962** **80 086**

Eesti statistikud süüski 107-ga ei piir- 121 rahvust. Esialgseile 107-le oli juurde
 dunud, vaid töötasid alajaotuse "Muud" arvestatud 14 rahvust (kokku 316 isikut).
 isikuandmetega edasi. Lembit Tepp oma Koguloend publitseeriti esimest korda
 1991. aasta artiklis ongi mainitud juba ja ametlikult 1995. aastal.

108. angoollased	2	2 (100%)	—	—	...
109. brasiillased	1	1 (100%)	—	—	...
110. guatemaallased	2	1 (50%)	...	1	...
111. guinealased	1	1 (100%)	...	—	—
112. kreoolid	1	— (0%)	...	—	...
113. mosambiiklased	1	1 (100%)	—	—	...
114. nigeerlased	1	— (0%)	...	—	...
115. norralased	1	— (0%)	...	1	—
116. rongad	2	2 (100%)	—	—	...
117. rootslased	297	29 (9,8%)	...	246	...
118. šveitslased	2	— (0%)	...	2	—
119. taanlased	3	— (0%)	...	3	—
120. tšiillased	1	— (0%)	...	—	...
121. vallooniid	1	— (0%)	...	—	...

Vahemärkusena näide selle kohta, et esialgsed andmed ongi esialgsed.

Teatavasti registreeris Moskva ametlik nimekirj 1989. aastal Eestis nimepidi 107 rahvust. Tänu Lembit Tepi vastutulelikkusele õnnestus siinkirjutajal tollases statistika-valitsuses tutvuda Liivi Kulli vahendusel kaustikuga (mis oligi kaustik, mitte mõni statistikutele-demograafidele hästi tuntud nn Tepi kaust), kus olid ka "Muud" lahti kirjutatud. Need olid: akanid (1), amharid (1), bengalid (1), brasiillased (1), vallooniid (1), guatemaallased (2), šveitslased (2), taanlased (3), igbod (3), kreoolid (1), khmeerid (10), mehhiklased (1), nicaragualased (2), norralased (1), angoollased (31), guinealased (1), tšiillased (1), rootslased (321), mosambiiklased (9), rongad (2). Torkas silma, et koguarv 395 oli 79 inimese võrra suurem kui 316 Moskva nimestikus. Keeleoskuse kohta oli kaustikus mainitud vaid saksa keelt šveitslastel ja portugali keelt angoollastel, guinealasel ning mosambiiklastel.

Kui loendusandmeid kontrollides/

täpsustades fikseeriti Eestis 121 rahvust (ja mitte 127), tekitas see huvi, millised 6 "kaustikurahvust" on välja jäänud. Statistikaametis 1995. aastal ilmunud "Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel I" võimaldab jälgida, et ülal loetelduist on arvesse võetud brasiillased, vallooniid, guatemaallased, šveitslased, taanlased, kreoolid, norralased, angoollased (2, mitte 31), guinealased, tšiillased, rootslased (297, mitte 321), mosambiiklased (1, mitte 9) ja rongad (mitte rongad). Kolme Nigeeriast pärit igbo asemel (1989) figureerib 1995. aastal üks nigeerlane, seega kokku 316 inimest. Nimetamata on jäänud akanid, amharid, bengalid, khmeerid, mehhiklased ja nicaragualased. Kas tuleks neid rahvusi võtta kui mitteametlikult registreeritud? L. Tepi sõnul kontrolliti 1989—1991, kas on tegu alaliste või ajutiste elanikega, kusjuures ajutised arvati välja. Seetõttu on lõplikud ning kasutuskõlblikud vaid 1995. aastal publitseeritud nimetused ja arvud.

1989. aasta rahvusrühmad suuruse järgi (100 ja rohkem liiget)

Rahvus	Koguarv	Emakeelsus	Rahvuskeel		
			2. keelena	1. keelena	2. keelena
1. venelased	474 834	468 216 (98,6%)	5387	6198	65 010
2. ukrainlased	48 271	21 320 (44,2%)	8933	594	3324
3. valgevenelased	27 711	8841 (31,9%)	4703	195	1697
4. soomlased	16 622	5155 (31,0%)	—	6774	5540
5. juudid	4613	570 (12,4%)	108	389	1202
6. tatarlased	4058	2248 (55,4%)	456	47	256
7. sakslased	3466	1249 (36,0%)	—	251	509
8. lätlased	3135	1794 (57,2%)	442	418	675
9. poolakad	3008	601 (20,0%)	—	250	397
10. leedulased	2568	1610 (62,7%)	252	168	324
11. armeenlased	1669	837 (50,1%)	170	50	141
12. aserbaidžaanid	1238	869 (70,2%)	79	18	48
13. moldovlased	1215	663 (54,6%)	146	18	61
14. tšuvašid	1178	563 (47,8%)	161	13	65
15. mordvalased	985	367 (37,2%)	134	13	66
16. karjalased	881	262 (29,7%)	129	36	120
17. mustlased	665	465 (69,9%)	38	68	175
18. grusiinid	606	325 (53,6%)	47	19	61
19. usbekid	595	436 (73,3%)	40	7	13
20. kasahhid	424	313 (73,8%)	20	1	12
21. udmurdid	413	153 (37,0%)	47	4	16
22. baškiirid	371	186 (50,1%)	40	4	11
23. marid	359	182 (50,7%)	39	3	22
24. isurid	306	74 (24,2%)	31	65	70
25. rootslased	297	29 (9,8%)	...	246	...
26. bulgaarlased	262	85 (32,4%)	—	6	22
27. ungarlased	241	150 (62,2%)	—	19	46
28. korealased	202	30 (14,9%)	—	1	15
29. osseedid	201	85 (51,7%)	19	7	14
30. komid	196	66 (33,7%)	35	6	12
31. kreeklased	182	28 (15,4%)	—	7	13
32. lesgid	178	124 (69,7%)	9	—	3
33. tadžikid	113	66 (58,4%)	7	5	8
34. türkmeehid	106	79 (74,5%)	6	2	4
35. rumeenlased	88	37 (42,0%)	—	4	4

Seega oli Eestis 1989. aastal eestlaste kõrval esindatud 120 rahvust (kokku 602 381 inimest), kellest

- üle 100 000 inimese küündis 1 rahvusrühm (474 834, 78,8%),
- üle 10 000 inimese 4 (567 438, 94,2%),
- üle 1000 inimese 14 (593 586, 98,5%),
- üle 500 inimese 19 (597 318, 99,2%) ning
- üle 100 inimese 34 rahvusrühma (601 169, 99,8%).

Kui vaadata kahaneva järjekorra lõpuosa, siis näeme, et

- alla 100-liikmelisi (s.t 10—99 inime-

sega) rahvusrühmi oli 86 (1205, 0,2%) ning

- alla 10-liikmelisi (1—9 inimesega) tervelt 50 (146, 0,02%).

Rahvusi, mida esindas vaid 1 inimene, oli 19.

Need 86 (alla 100-liikmelist) rahvust moodustasid Eesti 120 rahvusrühmast nimeliselt küll ligi kolmveerandi (71,7%), kuid arvuliselt kujunes nende osakaaluks vaid 0,2% (kogu Eesti rahvaarvust üksnes 0,08%).

Niisiis tuleb Eesti rahvuste (täpsemalt: rahvusn i m e t u s t e) arvuks lugeda 1989. aasta rahvaloenduse ametlik seis — 121. Milles seisneb selle arvu ting-

likkus? Filoloogis tekitavad küsitavusi vähemalt järgnevad juhud.

• Tabelis 1 on nr 31 all rahvusena kirjas India ja Pakistani rahvad *alias* india-lased ja pakistanlased. Tegu on Moskva määratlusega, mis Eestis kehtis 2 inimese puhul (tartlane Naresh Mody on **gudžarat**, tallinlase rahvus ongi teadmata).

• Olgugi Nõukogude arvepidamistel tavaks **komide** eristamine **permikomide**st, on kummagi kuulutamine eri rahvuseks vägagi küsitav. (Kas siis ka erasad ja mokšad eraldi? Aga mäe- ja niidumarid?)

• Puudub nimetus **peruulased**, kuigi Ricardo Mateo elab Eestis alates 1969. aastast. Kas põhjuseks on tema Peruu kodakondsus?

• Tabel 1 esitab nr 112 all sellise rahvuse nagu **kreoolid**. Mida sellega peale hakata? (Kreoolid on teatavasti Lõuna-Ameerikasse sisserännanud eurooplaste segunemata järeltulijad.) Tolle ühe inimese lähtemaad ega rahvuskuuluvust märgitud pole.

• Mainimata on **vadjalased**: nende endi sõnul Eestis vähemalt paarkümmend. Paraku pole neist mitte ühelgi õnnestunud vadjalase-nimetust oma isikudokumenti kanda lasta (ei Venemaal ega Eestis).

• Märgitagu veel, et 24 rahvuse esindajad olid keeleliselt assimileerunud. Kas ainuüksi Nõukogude passis antud rahvuse nimetusest piisab? Kui ei piisa, oleks rahvuste maksimaalne arv 97.

Nendel juhtudel (välja arvatud peruulased) tuleb põhjust otsida eeskätt loenduse läbiviimise reegleist, sest rahvuste ja keelte määratlemisel oli aluseks Moskva päritolu kodifikaator "Словари национальностей и языков для кодирования ответов на 8 и 9 вопросы переписных листов (о национальности, родном языке и другом языке народов СССР) Всесоюзной переписи населения 1989 г. Москва, 1989 г.". Loendaja lähtus kodifikaatorist, ja kui sealseis nimestikes nt vadjalasi ei olnud, tuli loendataval valida selline nimetus, mis oli ka kirjas. (Võimalik, et oli muidki ettekirjutusi. Minul endal 1989. aasta loendajaga kohtuda ei õnnestunud. Pärast kodus kuulsin, et kõrgema hariduse puhul pandi vene keele vaba valdamine automaatselt kirja, protestidest hoolimata.)

Jälgides 1989. aasta loendusel fikseeritud keeletunnust, võib eristada 4 rühma.

A. Rahvuskeeled, mida kõneleb emakeelena vähemalt kaks sellest rahvusest inimest:

1. eesti 953 032	41. mari 182
2. abasiini 2	42. mordva 367
3. abhaasi 16	43. mustlaskeel 465
4. adõgee 13	44. nanai 2
5. altai 10	45. neenetsi 5
6. araabia 9	46. nogai 5
7. armeenia 837	47. osseedi 85
8. aserbaidžaani 869	48. poola 601
9. avaari 48	49. portugali 5 ⁴
10. balkaari 7	50. prantsuse 3
11. baškiiri 186	51. rootsi 29
12. bulgaaria 85	52. rumeenia 700 ⁵
13. burjaadi 32	53. saksa 1249
14. dargi 34	54. serbohorvaadi 6 ⁶
15. gagauusi 33	55. slovaki 2
16. gruusia 325	56. soome 5155
17. hakassi 8	57. taadi 13
18. handi 4	58. tabassaraani 8
19. hispaania 5 ¹	59. tadžiki 66
20. hollandi 2	60. tatari 2254 ⁷
21. inguši 13	61. tsahuri 4
22. isuri 74	62. tšehhi 12
23. jakuudi 17	63. tšerkessi 16
24. jidiš 574 ²	64. tšetšeeni 31
25. kabardi 28	65. tšuvaši 563
26. kalmõki 13	66. tõva 3
27. karatšai 11	67. türgi 8
28. karjala 262	68. türkmeeni 79
29. kasahhi 313	69. udmurdi 153
30. kirgiisi 61	70. uiguuri 9
31. komi 78 ³	71. ukraina 21 320
32. korea 30	72. ungari 150
33. kreeka 28	73. usbeki 436
34. kumõki 23	74. uussüüria 3 ⁸
35. kurdi 8	75. valgevene 8841
36. laki 33	76. vene 468 216
37. lapi 2	77. vepsa 7
38. leedu 1610	78. vietnami 4 ⁹
39. lesgi 124	(79. vadjaja ?)
40. läti 1794	

¹ (= 3 hispaanlast + 1 guatemalaallane + 1 kuubalane).

² (= 570 juuti + 1 Gruusia juut + 1 Kesk-Aasia juut + 2 mägijuuti).

³ (= 66 sürjakomi + 12 permikomi).

⁴ (= 2 angoolast + 1 brasiillane + 1 guinealane + 1 mosambiiklane).

⁵ (= 37 rumeenlast + 663 moldovlast).

⁶ (= 3 serblast + 3 horvaati).

⁷ (= 2248 tatarlast + 6 krimmitatarlast).

⁸ (= 3 assüürlast).

⁹ (= 2 vietnamlast + 2 rongaod).

Eesti keelt valdas Eestis 1. keelena 969 247 ning 2. keelena 86 165 inimest, kõik kokku 1 055 412 (67,4%).

1989. aasta rahvaloenduse nimestikus leiduvad 2 *rongaod* (vietnami keeled) äratavad mõningase kahtluse, et ehk on tegu hoopis **ronga** rahvusega Mosambiigist (bantu keelkond). (Aasialaste ja aafriklaste välimus on küll märgatavalt erinev, kuid välimust ei olegi teada.) Rongaosid mainib üks Solomon Bruki varasem käsiraamat (vt Bruk 1962), kuid mitte hilisemad (vt Bruk 1981, 2. trükk 1986), ka ülevaateist maailma keelte kohta pole allakirjutanu sellist rahvanimetust leidnud. Kui need 2 inimest — Eesti alalist elanikku — on aga tõepoolest pärit Vietnamist ja *vietnamlastena* kuuluvad *sedangi* rahva *rongao* rühma (vt Bruk 1962), siis näikse rongaod olevat niisama palju rahvuse nimetus, kui on seda mulgid või hobuhiidlased. Loodetavasti saab nende alaliste (?) elanike rahvus ja keel kinnituse järgmisel loendusel.

Vadjalasi ja vadja keelt pole sõjajärgses Eestis ametlikult fikseeritud. Vadjalane Olga Saem (passi järgi esmalt isur, hiljem soomlane) on allakirjutanule maininud vähemalt paarikümnet oma sünnikoha Liivtšülä inimest, kes elavad Tallinnas, Tartus, Kohtla-Järvel ja Narvas — passi järgi isurid, soomlased, venelased vm.

Märgitagu, et portugallasi pole registreeritud, portugali keel on aga esindatud.

B. Säilinud on vaid 1 rahvuskeele valdaja:

1 even, eskimo, gudžarat (< India ja Pakistani elanikud), karakalpakk, nganasaan ja rutul.

Tänapäeva telefoni- ja elepostiajastul on võimalik suhelda ka kaugel viibivate partneritega (ja gudžarat Naresh Mody puhul on see kindlasti maksev). Kuid küsimuseks jääb, kellega on saanud oma rahvuskeelt kasutada näiteks Eesti ainus eskimo rahvusest isik (1989. aastal registreeritud eelkooliealine tütarlaps), kellel eskimo keel oli tema ainus keel üldse?

C. Kogu rahvusrühm on keeleliselt assimileerunud:

1 albaanlane, 4 ameeriklast (emakeeleks inglise keel), 5 austerlast (saksa), 1 halhamongol, 8 hiinlast, 4 inglasi, 5 iraanlast (pärsia), 3 itaallast, 3 itelmeeni, 5 karaiimi, 1 tšiillane (hispaania), 1 valloon (prantsuse), 1 kett, 1 Krimmi juut (jidiš), 1 liivlane, 1 mansi, 1 orots, 1 sõlkup, 4 šoori, 1 kreool (?hispaania), 1 niigerlane (inglise), 1 norralane, 2 šveitslast (saksa) ja 3 taanlast — kokku 24 rahvuse esindajat.

Iseloomuliku juhuna võiks võtta näiteks **albaanlased**. Eestis registreeritud 1 albaanlane on keskeriharidusega naisterahvas, sündinud Ukrainas ja elab Tallinnas, ta on segaabieliu ning vene keel on ta ainus keel.

Keelevahetus on enamikul juhul alanud või toimunud enne Eestisse tulekut ja üldiselt vene keele kasuks, kuid see on jätkunud Eestiski, kus valdav osa sisse-rännanuist sattus vene keele sfääri. Neist 506 300 inimest (84,1%) ei osanud 1989. aastal eesti keelt sugugi, olgugi neist 38,8% sündinud Eestis. Mainitagu, et aastail 1970—1989 vähenes eesti keele osatähtsus 5,5%, samal ajal suurenes vene keele osatähtsus 8,9%.

D. Omanimelist eraldi rahvuskeelt ei ole:

1 guatemaallane ja 1 kuubalane (emakeeleks hispaania keel); 1 Gruusia juut, 1 Kesk-Aasia juut ja 2 mägijuuti (jidiš); 12 permikomi (komi); 2 angoollast, 1 brasiillane, 1 guinealane ja 1 mosambiiklane (portugali); 663 moldovlast (rumeenia); 3 horvaati ja 3 serblast (serbohorvaadi); 6 krimmitatarlast (tatari); 2 rongaod (vietnami).

Kokkuvõtteks võiks öelda, et keeli, mida kõneldakse, on (koos vadjaga) 79:

- 2—9 kõnelejat on 26 keelel,
- 10 ja rohkem 53 keelel.

Lisades 6 keelt, millel teada üks keelevaldaja, saame maksimaalarvuks 85.

Tabel 3

Rahvus	Koguarv	Ema-keelsus	Keeleoskus (protsentides)			muu NSVL-i keel
			rahvuskeel	2. keeleks		
				eesti k	vene k	
1. venelased	474 834	98,6	1,1	13,7	1,1	1,6
2. ukrainlased	48 271	44,2	18,5	6,9	39,7	0,5
3. valgevenelased	27 711	31,9	17,0	6,1	29,9	1,2
4. soomlased	16 622	31,0	—	33,3	38,9	0,5
5. juudid	4613	12,4	2,3	26,1	13,0	12,4
6. tatarlased	4058	55,4	11,2	6,3	51,2	2,5
7. sakslased	3466	36,0	—	14,7	35,5	1,1
8. lätlased	3135	57,2	14,1	21,5	42,6	0,5
9. poolakad	3008	20,0	—	13,2	29,0	12,7
10. leedulased	2568	62,7	9,8	12,6	56,3	1,6
11. armeenlased	1669	50,1	10,2	8,4	44,2	3,5
12. aserbaidžaanid	1238	70,2	6,4	3,9	55,4	1,8
13. moldovlased	1215	54,6	12,0	5,0	51,9	2,0
14. tšuvašid	1178	47,8	13,7	5,5	45,2	2,0
15. mordvalased	985	37,2	13,6	6,7	35,3	1,9
16. karjalased	881	29,7	14,6	13,6	29,9	2,4
17. mustlased	665	69,9	5,7	26,3	45,1	3,2
18. grusiinid	606	53,6	7,8	10,1	49,0	1,8
19. usbekid	595	73,3	6,7	2,2	64,4	2,0
20. kasahhid	424	73,8	4,7	2,8	63,0	1,9
21. udmurdid	413	37,0	11,4	3,9	35,6	1,7
22. baškiirid	371	50,1	10,8	3,0	53,6	4,3
23. marid	359	50,7	10,9	6,1	47,9	1,6
24. isurid	306	24,2	10,1	22,9	32,7	1,7
25. rootslased	297	9,8
26. bulgaarlased	262	32,4	—	8,4	31,7	6,9
27. ungarlased	241	62,2	—	19,1	50,6	10,0
28. korealased	202	14,9	—	7,4	13,9	3,0
29. osseedid	201	51,7	9,5	7,0	42,8	6,4
30. komid	196	33,7	17,9	6,1	31,6	2,0
31. kreeklased	182	15,4	—	7,1	15,4	17,0
32. lesgid	178	69,7	5,1	1,7	62,9	7,3
33. tadžikid	113	58,4	6,2	7,1	57,5	2,6
34. türkmeenid	106	74,5	5,7	3,8	71,7	1,8
35. rumeenlased	88	42,0	—	4,5	54,5	11,4

Et viimasest loendusest möödunud aja jooksul pole Eesti rahvastikupilt samaks jäänud, olgu viidatud mõningatele 1990-ndatel aastatel toimunud muutustele. Jälgida on võimalik vaid suuremaid rah-

vusrühmi, nagu on kajastatud statistikaameti väljaandeis, sest siingi jääb täielikum ülevaade ootama uut rahvaloendust.

Tabel 4

	Suurimad rahvusrühmad 1989 ja 1997			
	1989	1997		
1. venelased	474 834	412 628	(-62 206,	13,10%)
2. ukrainlased	48 271	37 306	(-10 965,	22,72%)
3. valgevenelased	27 711	21 883	(-5828,	21,03%)
4. soomlased	16 622	13 629	(-2993,	18,01%)
5. juudid	4613	2553	(-2060,	44,66%)
6. tatarlased	4058	3315	(-743,	18,31%)
7. sakslased	3466	1349	(-2117,	61,08%)
8. lätlased	3135	2723	(-412,	13,14%)
9. poolakad	3008	2374	(-634,	21,08%)
10. leedulased	2568	2245	(-323,	12,58%)

С. И. Брук, Численность и расселение народов мира. Москва, 1962.

С. И. Брук, Население мира. Этнодемографический справочник. Москва, 1981.

С. И. Брук, Население мира. Этнодемографический справочник. 2-ое издание. Москва, 1986.

Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud. Koostanud ja toimetanud J. Viikberg. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999.

Eesti rahvastik rahvaloenduste andmetel I. Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1995, lk 56—61, 100—111.

Esialgseid andmeid 1989. a. rahvaloenduse põhjal. NSVL rahvastiku jaotus rahvuse ja keele järgi. — Rahva Hääл 19. IX 1989, nr 216.

Итоги всесоюзной переписи населения 1989 г. Распределение по национальности, родному языку и второму языку народов СССР и Эстонской ССР. Москва, 1989, lk 5—9.

K. Katus, Rahvastikuareng. — Sotsiaaltrendid. Tallinn: Statistikaamet, 1998, lk 7—23, 94—97.

P. Päll, Rahvaste ja keelte nimetuste õigekiri. — Keel ja Kirjandus 1998, nr 4, lk 262—272.

Rahvastikustatistika Teatmik 2/97. Tallinn: Statistikaamet, 1997.

L. Tepp, Kes Eestis elavad? — Rahva Hääл 13. X ja 15. X 1991, nr 237—238.

Вестник статистики 1990, nr 10, lk 69—71.

J. Viikberg, Rahvastik ja rahvusrühmad *anno Domini* 1997. — Suomen kielen päivä (13. november 1997). Koostanud ja toimetanud L. Nissilä. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool, 1998, lk 78—89.

Autor on tänulik hr Lembit Tepile täpsustavate märkuste eest.

JÜRI VIKBERG

SÕNAMAAGIA

Edetabelid on moes. Kolleeg Reet Kasik on moega kaasa läinud ning üritanud oma huvitavas kirjutises "Eesti keeleteaduse doktorid"¹ esitada eesti keeleteaduse paremiku nimekirja: 35 eesti keeleteadlast, kes on kaitsnud doktoriväitekirja eesti keelest. Õnneks ainult kronoloogiliselt järjestatuna. Nimekiri algab Mihkel Veskega (1872) ning lõpeb Renate Pajusaluga (1999).

Kardan, et seda nimekirja võidakse liiga tõsiselt võtta ja selle põhjal meie keeleteaduse taset hinnata. Ning 35 doktorit ligemale 120 aasta jooksul meie rahvusteaduste ühel põhialal on ikka nigelavõitu küll.

Niisuguse tulemuse on Reet Kasik saanud nii, et on liigitusaluseks võtnud pelgalt sõna *doktor*, arvestamata seda, et selle sisu pole konstantne. Sõna *doktor* alla mahuvad selles nimekirjas möödunud sajandist kaks Leipzigi ülikooli filosoofiadoktorit ja üks Helsingi ülikooli filosoofiadoktor, käesolevast sajandist aga kolm sõjaeelse Tartu Ülikooli filosoofiadoktorit, kuus Nõukogude Liidu filoloogiateaduste doktorit, kuus Rootsi ülikoolide filosoofiadoktorit, kolm USA ülikoolide filosoofiadoktorit, viis taasiseseisvunud Eesti Vabariigi alguse Tartu Ülikooli filoloogiateaduste doktorit ja kolm praegust Tartu Ülikooli filosoofiadoktorit, viis Soome ülikoolide filosoofiadoktorit ning üks Saksamaa Konstanzi ülikooli filosoofiadoktor. Paraku pole need doktorikraadid neile esitatavate nõuete poolest võrdsed. Meie praegusele filosoofiadoktori kraadile ei ole seatud samu nõudeid, mis omaaegse NSV Liidu teadusdoktorile või Eesti Vabariigi algusperioodi teadusdoktorile, välisriikide filosoofiadoktori kraadide seas on aga meie omast nii tugevamaid kui ka nõrgemaid. Eriti ebaõiglaseks aga teeb niisuguse puhtformaalse liigituse see, et sellest jäävad välja NSV Liidu teadus-

kandidaadid. Teaduskandidaadi kraad on meil ju ametlikult võrdsustatud filosoofiadoktori kraadiga. Teadus- ja arendustegevuse korralduse seadus (26. märtsist 1997) lubab NSV Liidu kandidaadikraadi ingliskeelse vastena kasutada nimetust *Doctor of Philosophy* (lühend Ph.D.). Teaduskandidaatidel on õigus kandideerida Eestis täpselt samadele ametikohtadele kui Eesti filosoofiadoktoritel. Tõsi, mõned teaduskandidaadid ei ole rahul olnud vähekölava tiitliga ning kaitsnud lisaks ka filosoofiadoktori kraadi. Eesti-siseselt ei ole niisugusel tegevusel küll suurt mõtet, kuid mõnel pool välismaal võib sellest isegi kasu olla. Näiteks Soome ei taha tõepoolest tunnistada teaduskandidaati Ph.D.-na, sest nende Ph.D. tase on muu läänemaailmaga võrreldes väga kõrge ning teaduskandidaadile vastab pigem nende litsentsiaat. Muu maailma ega ka meie endi filosoofiadoktoritega võrreldes ei ole teaduskandidaatidel aga häda midagi ja küllap olnukski õigem teaduskandidaadid filosoofiadoktoriteks ümber atesteerida. Muide, Lätis ja Leedus, Saksamaal, Prantsusmaal ning võib-olla mujalgi on peale Ph.D. veel habiliteeritud doktori kraad, mis sisuliselt vastab NSV Liidu doktorile ning on üldjuhul eelduseks korralise professori ametikohale valimisel. Seegi võiks olla meile eeskujuks. Seni aga, kuni meil teaduskraade korrastatud pole, tuleks olla teadlaste rühmitamisega teaduskraadide ja eriti pelgalt sõna järgi väga ettevaatlik. Reet Kasik esitas eesti keele doktorite tabeli kindlasti kõige paremate kavatsustega, kuid kahjuks teeb see paljudele meie keeleteadlastele liiga ja näitab meie keeleteadust nii meie endi kui ka teiste ees kehvemana, kui see tegelikult on. Isiklikult hoiduksin igasugustest liigitustest teaduskraadide järgi, sest teadlase väärtuse määravad ikkagi tema tööd, mitte tema kraadid.

Tahaksin täpsustada ka paari muud Reet Kasiku kirjutises esitatud seika. Põhjendades teadusdoktorite vähesust

¹ R. Kasik, Eesti keeleteaduse doktorid. — Keel ja Kirjandus 1999, nr 11, lk 776—782.

nõukogude ajal, väidab Reet Kasik, et õigus taotleda akadeemilist kraadi saadi pärast aspirantuuri ja doktorantuuri ning et aspirantuuris ja doktorantuuris said jätkata vaid üksikud. Tegelikult polnud aspirantuuri ja doktorantuuri läbimine siiski väitekirja kaitsmise eeltingimus. Kandidaativäitekirja võis kaitsta igauks, kes oli sooritanud nn kandidaadi-minimumi eksamid. Aspirantuur oli vaid võimalus stipendiumi saamiseks. Lisaks statsionaarsele aspirantuurile oli olemas ka kaugõppeaspirantuur, mis võimaldas tasulist õppepuhkust. Doktorantuur oli üldse üsna erandlik nähtus.

Täpsustada tuleks ka väidet, mida mujalgi pidevalt korratakse, nagu pidanuksid väitekirjad 1974. aastast alates olema venekeelsed. Tegelikult võis väitekirja olla eesti keeles, kaitsmisprotseduur samuti. Vene keel tuli sisse kaudsemat teed pidi. Nimelt nõuti alates 1974. aastast, et pärast kaitsmist tuli Moskvasse Kõrgemasse Atestatsioonikomisjoni saata kõik materjalid vene keelde tõlgituna, sealhulgas ka väitekirja. Mõistagi vormistas enamik dissertante oma väitekirja kohe algul vene keeles, et vältida topelttööd. Ebameeldiv selline šovinistlik nõue muidugi oli, kuid et see oleks paljusid väitekirja kirjutamisest eemale peletanud, on küll raske uskuda. Pole ju praegugi harvad juhtumid, et väitekirja kirjutatakse mingis muus keeles kui eesti keel (nt inglise, vene, saksa). Näiteks kõigist

Tartu Ülikoolis 1990-ndatel aastatel kaitstud doktoriväitekirjadest on vaid 11% eesti keeles.

Ei tahaks hästi nõus olla ka sellega, nagu oleks keeleteadusdoktooreid vähe osalt sellegi tõttu, et doktorikraadiga kaasnevad erialased karjäärivõimalused ei olnud kuigi ahvatlevad, sest juhtival kohal töötamiseks ei piisanud alati teaduslikest ja erialastest teenetest. Arvan, et teaduskraad oli ikkagi enamikule teadlastest küllaltki oluline eesmärk. See andis tunnustuse nii teadlaste hulgas kui ka laiemas ringis ning oli ka kõrgemate ametikohtade saamise vältimatu eeldus: nt dotsendiks ei saanud ilma kandidaadi-kraadita, professoriks üldjuhul ilma doktorikraadita. Peale selle andis teaduskraad palgalisa ka igal kõrgkooli ja uurimisinstituudi ametikohal. Doktoriks pürgimine aga ei tähendanud ilmtingimata juhtivale ametikohale püüdlemist. Kõik professorid ei olnud ju tollal sugugi kateedrijuhatajad, kellele oli soovitatav partei liige olla.

Mitte väitekirjade venekeelsus ega karjäärivõimaluste mitteahvatlevus ei olnud doktoritööde vähesuse põhjus, vaid ennekõike see, et nõukogude teadussüsteem nõudis lisaks ühele doktoritööle, mis kahjuks kandis kandidaaditöö nime, veel teistki. Suuremal osal teadlastest polnud aega, tahtmist või jaksu nii palju vaeva näha.

MATI ERELTI

VASTUSEKS MATI ERELTI KOMMENTAARILE

Eesti keeleteaduse doktooreid käsitleva artikli (KK 1999, nr 11, lk 776–782) käsikirjas sisaldusid põhjendused, miks hõlmab artikkel üksnes formaalse doktorikraadiga teadlasi ja mitte nõukogudeaegseid teaduste kandidaate. Ajakirja toimetuse arvas, et see on eri probleem, mis vääraks eraldi diskussiooni. Minu arvates ei olnud siin midagi diskuteerida, kõne all oli minu artikli materjalivaliku selgitus. Ajakirjanumbri ilmudes nägin, et toimetuse oli siiski otsustanud teisiti. Loomulikult tekitas see küsimusi. Toimetuse soovil avaldan nüüd need lõigud, mis esialgsest artiklist välja jäid, lisades kaks esiletõsttu. Mati Erelti kommentaaris esitatud olu-

korra tõlgendusele ma vastu ei vaidle — pean loomulikuks, et inimesed näevad maailma asju erinevalt.

Eri probleem on, kuidas suhtuda nõukogudeaegsetesse teaduste kandidaatidesse. Üldiselt näikse Eestis praegu valitsevat seisukoht, et need olid piisavalt tugevad tööd, et neid doktoriväitekirjadega võrrelda ja kandidaativäitekirja kaitsnud teadlast (filosoofia) doktoriks lugeda. Toetudes teadus- ja arendustegevuse korralduse seadusele, mis **lubab** (minu rõhutus — R. K.) NSV Liidu kandidaadikraadi **ingliskeelse** (minu rõhutus — R. K.) vastena nimetust *Doctor of Philosophy*

(Ph.D.), on paljud teaduste kandidaadid oma nimekaardile lasknud trükkida Ph.D. ja esinevad nii Eestis kui välismaal doktoritena. Eestis on sellisel suhtumisel ka poolametlik kinnitus: ametlikku doktoriteks atesteerimist ei ole tehtud, aga professori või akadeemiku kohale kandideerimisel ei loeta kandidaadikraadiga teadlast ebapädevaks. On siiski ka vastuargumente. Kõigepealt on Eestis suur hulk "päris" doktoreid ja ka veel 1990-ndatel aastatel on paljud teaduste kandidaadid kaitsnud doktoriväitekirja. Akadeemilised ringkonnad on hoidunud selgest seisukohavõtust, milline on kandidaadikraadiga ja doktorikraadiga teadlaste omavaheline hierarhia (kui seda on). Praktikas näikse vahetegemine siiski üsna tugev olevat ja kandidaadikraadiga filosoofiadoktorid pääsevad löögile seal, kus doktorikraadiga kandideerijaid ei ole. Ei mäleta ühtki akadeemilist konkurssi, kus kandidaadikraadiga teadlane oleks doktorikraadiga teadlast võitnud. Teiseks on see ümberhindamine seni olnud Eesti sisemine asi, teadus aga on rahvusvaheline. Eesti riik ei ole sõlminud ühtki rahvusvahelist kokkulepet kandidaadikraadiga teadlaste doktorikraadiga võrdsustamise kohta. Küll aga on Nõukogude Liidu ajast olemas ametlikke lepinguid, mis käsitlevad teaduskraadide arvestamist. Näiteks Soome ja Nõukogude Liit on omal ajal sõlminud lepingu, et Nõukogude kandidaadikraad vastab Soome litsentsiaadikraadile ja Soome (ega arvata-vasti ka ükski teine riik) ei pea võimalikuks samade väitekirjade teaduslikku kaalu ümber hinnata, hoolimata riigikorra ja poliitika vahepealsest muutumisest. Teiste riikide kohta ei oska öelda, aga vä-

hemalt Soomes ei peeta nõukogudeaegset kandidaati professorikohal töötamiseks formaalselt pädevaks. Tundmatu uurija võib oma kandidaadiväitekirja küll CV-s doktoriväitekirjana kirja panna, aga tuntud teadlasel, kelle teaduslik toodang on laiemalt tuttav, on täiesti võimatu ilma uue töötajalitsentsiaadist doktoriks hakata. Kolmandaks vastuargumentideks kandidaadi- ja doktorikraadi võrdsustamisele on, et Nõukogude Liidus atesteeriti ametlikult teaduste kandidaatideks kõik Eesti Vabariigi magistrid. Inflatsioon on võimas, kui esimese Eesti Vabariigi magister loetakse Eesti Vabariigis teaduste doktoriks.

Eelnev arutlus ei puuduta isegi mitte kaudselt kandidaadiväitekirjade sisulist kaalu(kust). Loomulikult on vähemalt osa kandidaadiväitekirjadest sellise kaaluga, et nende eest oleks võinud saada omal ajal ja võiks saada tänagi doktorikraadi. Ja loomulikult on ka ametlikult doktoritöödena aktsepteeritud uurimuste hulgas erineva teadusliku tasemega töid. Eri riikides on doktoriväitekirjadele erinevad nõudmised ja kõik oma eriala teadustöödega kursis olevad inimesed teavad, et tase kõigub üsna tugevasti ka sama riigi erinevate ülikoolide vahel ja mõnikord ka ülikooli sees. Ülevaate kirjutajal on siiski võimatu võtta kõigest kõrgemal olevat positsiooni ja liigitada väitekirju sisulise kaalu järgi. Ainus võimalus piire tõmmata on teha seda mingi formaalse tunnuse alusel. Käesolevas ülevaates on aluseks võetud formaalne doktorikraad, ükskõik millal, kus ja millise töö eest see on saadud.

REET KASIK

LEPINGUST LAHTIÜTLEMINE

Triin Soomets. Pidurdusjalg. Tallinn: Tuum, 1999. 64 lk.

Kõigis Triin Soometsa "Pidurdusjälje" esimese tsükli "Liialdused" luuletustes on kohtumõistja kohal. Kohtumõistja kohalolek on nii ilmne, vääramatu ja lõplik, et loob ootuse kogu raamatu suhtes: selles lepingust pole võimalik lahti ütelda.

Avaluuletuse kohtumõistja on poolpurjus Mitemiski. See ajab otsima rahuldust, riski, sunnib tegutsema: "Tahad? Siis tuleb teha, / räägib ta lakkamatult, / Nagunii varsti on lõpp."

Samamoodi ajab liikumisse, sunnib tegutsema tee: "Tee, mis su tapab, on uni." Tee, mis iseendast on liikumine, ajab liikvele — selleks, et lõpuks ikkagi sätestada liikumatus ("keerutus, ymber mille / kiliseb vaikus"). Hirm liikumatuse ees tõmbab ligi selle, kes teeb liikumatuks, kutsub kohale kohtumõistja, süüdistaja. Kohtumõistja ajab raiskama ennast ja elu — jooma ja tantsima, laulma ja oksendama. "Pikk ja piinav piljard, palagan." Ja sellal kui ta ("mina") dollareid võltsib, peatub ukse ees masin: "Tal olid sinised silmad, / tal oli üks rõivas yll, / mille tulitumedad tähed / ma tundsin kohe kyll."

Ja siis sõidavad nad koos "õiges suunas": "...kuni lõpevad riided ja raha, / me raiskame elus ja koomas, / me laseme lahti ja maha."

Süüdistajast saab lähim ja ainus liitlane, sest süüdistava ja süüdistaja suhe on tugevaim kõigist mõeldavaist. Isegi isanda ja orja, koera ja peremehe, tapja ja ohvri suhe jääb sellele alla, sest on süüdistaja ja süüdistatava omale tagasiviidav. Miski ei aita enam: "Iga võpatus veres on üksnes mu kerguse syy" — "sa tunded mu ära."

Nüüd on ainult kohtumõistja see, kes otsustab, annab ja võtab: "Kuni eha ja öö läbi lagede laskuvad siin, / lase mängida mind, / lase võita või nutta, sest peagi lõpeb partii...."

Pääsu pole. Rollid on ammugi jagatud,

sõltuvus tekkinud: "Kui tahtsin tulemasinat / löi välk mu veritsema / kui tahtsin tervet tosinat / sain tuhat korda enam...."

Süüdistaja annab nii palju, liiga palju. Tema ainult annabki, süüdistatav ise ei saa midagi võtta, sest tal ei ole seda õigust. Süüdistatav on kõigist õigustest ilma. Ta on ise oma õigused ära andnud, kui laskis hakata end süüdistama.

Süüdistaja ei lase surragi, sest surm annab vabaks. Ta annab uue elugi, et jääda igavesti selleks, kes annab ja võtab. "Mu koht on kinni pandud, [--] ma olen katki läinud."

Armastatugi osutub süüdistajaks. Olgu tal pealegi kollane mantel, olgugi ta kingadel väikesed numbrid: "...kuuma mere ma piiril kuldseesse mantlisse olen purustund." Armastaja osutub hävitajaks, sest armastatu suudab temaski ainult süüdistajat näha. Armastajal on õigus nagu süüdistajal, ta ongi süüdistaja. Kohtumõistja võib võtta mis tahes kuju. Armastus polegi enam võimalik teisiti kui süüdistaja ja süüdistatava — ehk teisiti — subjekti ja objekti suhtena. Armastus, see *möötmatu*, saab olla veel ainult *ülelangeb* (*überfallend*): objektistajast subjekt ründab oma objekti ja langeb ründavana objektist üle.

Objekt ei saa aga mitte vabaks selle kaudu, subjekt muudab ta millekski muuks, võtab talt iseduse: "...sel sekundil, kui tahan olla, lakkan olemast." Süüdistatavale, armastatule, end lõplikult objektistada lasknule jääb ainult veel "vabana pekselda peaga kildudes hommikuni". Sest peeglistki näeb ta ennast — ja ometi seda teist, süüdistajat. "Peegel peab olema purjus [--] löök on tugev ja täpne." Ent: "see polnudki minu nägu."

See oli tema enda nägu, sest peegel ju peegeldab. See ei olnud tema nägu, sest ta näeb peeglis süüdistajat. Süüdistaja ja süüdistatava suhe tipneb nende ühtsuses: mitte ainult selles, et nad ei saa tei-

neteiset, mitte ainult selles, et rollid on jagatud. Paratamatult muutub süüdistatav ise süüdistajaks, kohtumõistja ning süüdimõistetute saavad lõpuks täiesti üheks. Hirm tekitab viha, viha teeb vägivaldseks. Lööb tabab: iseennast, süüdistatavat; iseennast, süüdistajat.

Ära minna ei saa, sest süüdistaja näeb kõikjale. Ta saadab palatissegi nuhid. Võib ju olla kaks kildu, võib olla lootus, et nad lähevad ära. Kui lähevadki, on "Tema ise" kohal. Viimasel hetkel? Ei, kõik on kaalutud ja plaanitud. "Tema ise" teab täpselt piire, milles mängib, sest "tema" need kehtestab. Lõhkugu pealegi "olulisi asju". Tegelikult on "olulised asjad" kõik "tema" otsustada, sest tema päralt on piirid, õigus ja elu. Põrgu maa peal.

"Kas polnud selle kõrtsi nimi Koer / või midagi sama yksikut, keda kyll ei lööks, / kui sa just ei palu, aga ma ei saa sinust enam aru, / sellepärast ma löön."

Ta ei lööks, kui süüdistaja ei sunniks. Ja ometi ta lööb, nimelt selle pärast, et süüdistaja ei sunni. Seekord süüdistab kohtumõistja sellega, et ei sunnigi. Jääb üle lüüa seda, "keda kyll ei lööks".

Süüdistatav asub otsima liitlasi, "omasuguseid". Ta leiab lakei, kelle "saapad läigivad ja rihm on ruskelt lai". Ent isegi lakei on võimalik karistaja. Ta leiab ilusa poisi, selle, kes mängis oma kuldrihma maha ja sai peksta. Ja kuumehe, kellel on nahkrihm ja revolver.

Veel ühe katse teeb ta: "...ja mina sinu seitset sulatõde / pean teadma alati." Aga ta teab ju niigi, teab sedagi, et ka süüdistajal on hirm: "Kas kolm on kell, kas hirmuhoog on yle / ja kustunud košmaar?" Hirm ühendab neid: "Kord lähedased liiga, / kui vaenlased kord taas."

Kontsentreeritumal kujul on kohtumõistja süüdistajana olemas luuletuses "Ainult pimedus ja varjud" (lk 9). "Tema" kohalolek on hirmuäratavaim selle poolest, et sunnib liikumatusse, tarretab, enast endana näitamata.

Pimedus ja varjud peaksid teineteist ju välistama, ent ometi on pimedus ja varjud mõeldav kui pimeduse varjud. Hirm, vapustuse ootus. Ja siis pöörduv kõik pea peale, maailm, aeg ja ruum, ajalugu. Saabub täielik liikumatus. Kuni pole ka varje, sest ainult vorm saab varju heita. Aga vormi ei ole enam, sest ruumi ei ole, on ainult kohutatav ühemõttelisus. Võib öelda, et see pimedus on kurat, kellega luu-

letaja on teinud lepingu. Nagu Faust. "Tema märk ei jää yhelegi pildile peale" ("Fausta").

Ta on teinud lepingu, et kirjutada see tekst. Ja kõik teised. Et üleüldse kirjutada. Ta saab selle võimaluse, andes ära oma õigused, ja tema õigus kirjutada muundub igaveseks kohustuseks, sest ta ei saa surragi, kui tahab. Olles luuletaja, on ta igavesti süüdi: kirjutab või ei kirjuta, teeb, mida iganes teeb või ei tee — kõik loob ainult süüd, sest leping näeb nii ette. Igaveseks ajaks ja igavesti.

Võib olla ka nii, et luuletuses endas ei olegi mingit dünaamikat, et see on terveni üs liikumatu pilt. Ainult et alguses on varjud ja lõpuks ei heida isegi vorm enam varju. Mis vari on siis see alguses? See on vari varju heitjata. "Tema ise" on kohal varjuna. Sest kui "Tema ise" on kohal kuju võtnuna, siis ta ju varju ei heida. Ometi on ta ülimal määral kohal endana, nimelt varjuna, sest tema riik on varjude riik. Ja kui "Tema ise" on varjuna kohal, siis ei saa miski muu enam varju heita, sest siis on kõik juba liikumatu. Igaveseks.

"Jäin magama maailma majas, / su sootu ja silmitu pruut, / lõhkuma, lahendamata / su selguse maagilist ruutu." Mee-nutagem maagilist ruutu, mis seisis Adrian Leverkühni, "Temaga" lepingu teinu seinale. Pääsu pole. Ainus võimalus on surm, aga surra ei saa. "Kuhugi minna ei ole, / kus Sina mind juba ei oota / pilkava põhjusena, / mu vastuse kysimus."

Ja ometi sünnib muutus just ses viimises väljapääsmatuses. Muutus saab sündida ainult siis, kui alternatiiv on surm. Või hullus nagu Leverkühnil.

"Võrdsena, vankuvana / võtan vastu Su väljakutse / kohtuda korraga kõiges, / hukkuda teineteises / või muutuda."

Avaneb ruum, ennenägemata võimalus. See Sina ei ole enam alati süüdistaja, sest "su synnini on tuhat aastat aega". Mõneti vahetavad subjekt ja objekt nüüd kohad. Nii, nagu kohtumõistja tegi süüdistatava, teeb ikka süüdi olnu nüüd "teise", Sina. Igatahes sünnib lahutamine.

"Su lõin ja leidsin / Su valguses enese õige, / kuni Su valu / mind ehmatas: Sa oled elus. // Vihm mu kätele varises, / tuul vapustas mu keha. // Sa oled teine."

"Teine" on selle kogu raskeim sõna. "Teine" ei ütle mitte ainult süüdistatava lahutamist kohtumõistjast. Pigem mõtleb

see teist inimest, aga ka jumalat, toda "täiesti teistsugust". "Teise" teisesuse äratundmine avab "miski, mis veel pole möödas". Alles see, et kõik on möödas, loob võimaluse, et kõik ei ole möödas.

"Ma tahtsin nii palju — / kõik nii narr, nii lihtne ja vähe, / ja kui sinagi, surm, pole suur, / vaid peotäis roosteseid mynte, / olen möödas, kuid mitte päris, / olen vaba, kuid mitte valmis."

Sõna "valmis" võib mõista kaheti: valmis kui lõpetatud, ent pigem siiski: valmis valmiduse mõttes. Niisiis: vaba küll, aga mitte vabaduseks valmis.

Ainult surm teeb muutumise võimalikuks. Et surm lõpliku lõpetajana on võimatu, tuleb surra selles elus. Triin Soomets pidurdab järsult. Ta teeb läbi surma,

on "möödas", ja surma tundmine annab võimaluse ütelda lepingust lahti.

Võib aga esile tulla, et süü ongi ainus, mis loeb, ainus liikumapanev jõud, sest süü on ju ühtlasi alus ja põhjus. Kristlik jumal tegi meid kõiki patusteks, s.t süülasteks, kes on küll määratud otsima lunastust, süüst vabanemist, aga leidma ei pea seda mitte selles elus, vaid tolles, mis tuleb pärast seda.

Triin Soomets muutub, avab uue dimensiooni, mis veel täitmata. Jääb oodata, kas ta on vabaduseks valmis.

Küsitavaks jääb ikkagi, kas saab veel elada, kui ei olda enam süüdi. Kas saab veel kirjutada, kui.

VILJA KIISLER

VÄIKE EITAMISRAAMAT

Rein Saluri. Katked 1958—1999. Loomingu Raamatukogu 1999, nr 27. Tallinn: Perioodika. 72 lk.

"Loobu mõistmast, loobu iseennast seletamast!"

Niisuguse üleskutsega pöördub Rein Saluri "Katkete" saateteksti lõpetades vormiliselt nagu iseenda, aga tegelikult ikkagi lugeja poole. Raamatuga alustades lugesin sellest kirjakohest üle või mööda. Pärast, kui püüdsin endale selgitada, mida siis ikkagi lugenud olin, ning aru saada, kas mul selle miski puhul midagi ütelda on, takerdusin ning jäin aru pidama.

Loogiliselt võiks aru saada nii, et Saluri manitseb iseennast: ära püüa kokku panna niisugust tervikut, mis tekitaks soovi seda eneseanalüüsina võtta. Aga loogilisus ei ole hoopiski ajakohane ning mõistmisvõimalusi on rohkem kui üks. Võib aru saada nii, et Saluri on tsiteeritud sõnades väljendatud hoiakut täiesti tõsiselt võtnud ning olnud seejuures edukas: on suutnud vältida omapoolset seletamist, nii et välditud, vähemalt kohatud peaksid olema ka lugejapoolsed seletuskatsed. Teine võimalus: tegemist on nutika, lugeja ja miks mitte ka arvustaja hooгу nimme talitseva kommentaariga, mis peab raamatule sobival viisil läheneda aitamata. Sisuks ikka jälle pelgus mõtestada püüdva suhtumise ees.

Imelik sellega muidugi kohe nõus olla, aga ahvatlust on selles enesetaandamises päris tublisti. Vanemaid, vähem vanemaid ning üpris uusigi tekstifragmente valides ning reastades on autor teinud katse minevikuga, sealhulgas iseendaga selles minevikus, aja liikumises suhelda. Tulemus on esitatud kõigile huvilistele kontrollimiseks: kas jõuti kontaktini või ei jõutudki?

Saatesõnas on päris rõhukalt tõdetud ajas tagasivaatamise problemaatilisust, õigemini küll võimatust. Mälestused valetavad, mälestusi ei tasu kirjutada ega tõsiselt võtta (autorile omase kategoorilisusega kordub see eitus lk 58). Päevikutega on lugu seesama: ei saa usaldada ka omaenda kunagisi kirjapanekuid, sest kuidas olla kindel, et tegemist ei olnud iseendale valetamisega? Jäävad siis ehk katked, säilinud paberitest (miks paberid küll säilivad, kui neid usaldada ei saa?) nopitud lõigud ja fragmendid — dokumendina, nii nagu need kunagi kirja pandud on. Kronoloogiline rida läbi nelja aastakümne, sajandi keskpaigast sajandi lõppu. Ei mingeid kommentaare, taustu ega kontekste, kui suletud siis üks või teine tekstikild tänase lugeja jaoks ka ei oleks.

Kas niiviisi talitades, teksti kommuni-katiivsusele käega lüües on lihtsalt objektiivsuse maksimumi silmas peetud või sobib oletada ka teisi taotlusi? Viimane küsimus tundub seda loomulikumana, et valiku tähendusele pidi "Katkete" kokkuseadja mõtlema nagunii. Või ütleme siis, et valiku tähendus ei saanud teadmata olla. Mispärast n e e d tükid ja s e e rida, kui võimalusi oli palju ja erinevaid? Autori tunnustuseks tuleb siinkohal küll ütelda, et mõte valijast ja valimisest on seekord abstraktne, ei teki lugemisel ega pärast lugemist. Valija printsiibid ja eesmärgid jäävad saladuseks. Selgub aineriing, teatud motiivid korduvad, aga kordagi ei teki tunnet, et lugejat ühes või teises suunas mõjutada püütaks. Kas tõesti üksnes kiretu inventuur?

Selge on muidugi, et esituse alguses seisab ja keskpaika jääb kirjanik Saluri. Tema loominguga, ka selle realiseerimata jäänud osaga on mitmel eri viisil seotud enamik raamatusse valitud fragmente. 1958. aasta alguspunktina ei ole juhuslik: teatmealikad kinnitavad, et tegemist on Rein Saluri trükidebüüdi-aastaga. Niisiis valik neljakümne aasta arhiivist, mille laadist ega ulatusest meile küll aimu ei anta. Hõlmatav ajalõik on pikk, raamatu maht väike, nii et detaile, punkte, mis võiksid selles kulgemises pidevuse luua, on vähe, need paigutuvad hõredalt. Kas tekviv punktiir on liiga habras? Niiviisi ei saa küsida; nagu eespool jutuks olnud, jääb taotlus selgumata. Võib üksnes konstateerida, et lugedes ei näe, missugune oli noor Saluri või mille poolest ta pärastisest erines. Nagu ei selgu ka, mispoolest erinesid ja erinevad omavahel "vaatluse all" olevad kümnendid. Katked jäävad katketeks, liitekohti ei ole palju. Suletuks jäävaid fragmente on omajagu. Kommenteerimine on aga võimatu olnud kas või seetõttu, et niiviisi oleksid sisse tulnud mälestused, mis ohustavad valega.

Niisiis: ainult dokument, ainult tõde. Kuidas suhelda faktiga, mis lugejaga kõnelema ei hakka?

Mispärast eitamisraamat? Vastuselisi viiteid on juba olnud omajagu, küll otsemaid, küll kaudsemaid. Mõndagi võib lisada. Lõpust tagasi vaadates selgub teatud motiivide ja aine puudumine, millel eituslik tähendus. Ei saa aimu sõpradest ega autoriteetidest, ei näe autori positiivset kogemust. Saluri on mainekas dramaturg, aga tal ei ole, niiviisi selgub, teatri, teatriinimeste ega oma teatrikogemuse kohta peaaegu midagi väärtustavat ütelda. Tuleb välja, et suhe on olnud konfliktne. Näiteks saame teada, et selgesti positiivse retseptiooniga "Külaliste" lavastus Draamateatris tähendas näidendi autorile "pigem eemaldumist teatrist kui huvi suurenemist" (lk 19). Mispärast siis? "Nii palju muutub teiste inimeste arusaamade läbi, et kogu lugu ei huvita sind enam, sa jääd kõrvaltvaatajaks" (lk 18). Miks teiste inimeste arusaamad huvi ei paku? Ega see ei tähenda ometi arvamist, et proosateksti loevad kõik ühtemoodi, et see jõuab vastuvõtjani autori poolt fikseeritud originaalis? Aga võib-olla tähendabki: "Praegu uuritakse vastuvõttu kui loomingu üht osa, mis on jama, ja ikka ei saa teada, mis sundis tegijat nii või naa kirjutama" (lk 14). Mispärast peaks kunstiteose vastuvõtu sidumine loomingu mõistega tingimata jama olema? Loominguprobleemid ei ole enamasti nii lihtsad, ühe fraasiga rehmamine jääb pealiskaudseks.

Aga seekord ei ole vaidlustamine kohane tegevus, oluline näikse olevat kommentaari puudumine ja vältimine. Eituste rida võib küll jätkata: "Kogu see kirjaniukuks olemine pole muud kui üks eputamine" (lk 42). Võiks ka vaielda, aga nagu juba öeldud, oleks see pakutud mängureeglite rikkumine.

ÜLO TONTS

UURIMUS KULLAMAA KÄSIKIRJAST

Toomas Põld. Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532—1632. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999. 254 lk + 16 lk pagineerimata illustratsioonid.

Kullamaa käsikiri on vanim eestikeelne tekst aastaist 1524—1532. Selle leidis 1923. aastal Tallinna linnaarhiivist Paul

Johansen. Arhivaal kannab nimetust "Wackenbuch von Goldenbeck" (Kullamaa vakuraamat). See nahkköites 144-le-

heküljeline säilis sisaldab alamsaksa- ja osalt ladinakeelse teksti seas hulgaliselt eesti koha- ja isikunimesid. Käsikirja lõpus on paaril leheküljel kolm palvet: "Pater noster", "Ave Maria" ja "Credo". Need on andnud teoloog Toomas Põllule põhjust tituleerida leidu Kullamaa katekismuseks. Teised uurijad on alates P. Johansenist eelistanud rääkida Kullamaa käsikirjast (*resp.* vakuraamatust).¹

T. Põllu mitmetahuline ja põhjalik uurimus väärrib nii teoloogide ja ajaloolaste kui ka lingvistide tähelepanu. Eesti kirikuajaloost on teada, et XVI sajandil hakati nõudma jumalasõna kuulutamist rahvakeeles. See kohustas kirikuõpetajaid tõlkima palveid eesti keelde.

Vakuraamatu sissekanded on tehtud kahe erineva käekirjaga. Algusosa (kuni aastani 1528) kuulub Kullamaa preestri-le Johannes Lelow'le. Aastate 1528—1532 sissekanded on teinud J. Lelow' järglane Konderth Gulerth. Nende keelekasutuses on mitmeid arhailisi jooni, nagu vokaalharmonia säilimine (*tenney* 'tä-nani', *erenes* 'äranis'), samuti on alles veel *i*-lõpuline diftong (*taywas*) ja tugevad klusilid (*nynck* 'ning', *ykene* 'igavene'). Sise- ja lõpukadu on küll juba toimunud (*towsma*, *leibp*), kuid genitiivi lõpp *-n* on veel osaliselt alles (*poian*, *kyrkun*). Talumeeste ja mõisajunkrute andamite kohta käivatest märkmetest nähtuvad pere- ja külanimed kõrval ka mitmed tollaegsed ametinimetused, nagu *kubijas*, *sundia*, *rowtseph*, *peremees*, *phuzep*, *zodameesz*, *wabbanyck*, *kalamees* jt. Eestikeelne lause *Whamkayra nynck yotora Wayack monnyst to[nz]ull pastust* ütleb, et tööväim Tõnts on kaera- ja jooduraha võlgu jäänud. Juba varem on juhitud tähelepanu mitmele jämedale kirjutusveale (*olte pro olet*, *kulkt* pro *tulkt*), mis näitavad, et eesti keele oskus J. Lelow'l puudus. Teda võib pidada ainult tekstide ümberkirjutajaks, mitte aga palvete tõlkijaks.

¹ P. Johansen, Estnische Gebete aus Goldenbeck. — Publikationen aus dem Revaller Stadtarchiv, 4. Folge. Tallinn, 1923, lk 9 jj; A. Saareste, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. — Eesti Keel 1923, nr 4, lk 97 jj; nr 5/6, lk 136 jj; E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu, 1997, lk 59 jj; T. Paul, Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Seltsi toimetised nr 72. Tallinn, 1999, lk 116 jj.

Need pastorid, kes eesti keelt ei vallanud, olid saanud Saare-Lääne piiskopilt Kyvelilt katekismuse ladinakeelse algteksti, mida siis lühendatult eestikeelse teksti peale märgiti. J. Lelow'l esineb selliseid ladinakeelseid lühendusi ühtekokku paarkümmend.

Nii piiskop Kyvel kui ka tema eelkäija Orges püüdsid korraldada katekismuse õpetamist, mille juured ulatuvad küll juba reformatsiooniajasse aastasse, aga see ei leidnud soovitud vastukaja. Kirikuvisitatsiooniprotokollidest selgub, et lühikese katekismuse õpetamisega siiski pidevalt tegeldi. Kontrolliti, kas talupojad tunnevad kreedot, meieisapalvet ja kümnet käsku (*decem praecepta*). Aastal 1517 Kuressaares peetud sinodi kutsekirjast selgub, et Kyvel lubas anda sinodi liikmeile "täieliku ja seadusepärase õpetamiskava" (lk 174). On oletatud ka Kyveli katekismuse olemasolu ja trükist illumist (F. Amelung). Ent selle teksti rekonstrueerimine Kullamaa ja teistegi katekismuste najal pole kandnud vilja. T. Põld kordab veendunult J. Kivimäe seisukohta: "Arvamust, nagu lasknuks Saare-Lääne piiskop Johannes IV Kievel 1517. a. välismaal trükkida eestikeelse katoliku katekismuse, mis tugineb asjaolule, et piiskopkonna sinodistatuudi juurde kuulus üksikasjalik seletus katekismuse õpetamise kohta mittesakslastele, tuleb siiski hüpoteetiliseks lugeda" (lk 182 jj).

T. Põllu uurimuse keskse osa moodustab peatükk "Struktuurianalüüs katekismuse tekstist (*Glossarium*)" (lk 89—170). Selles leiduvad nii kõigi kolme palve täielikud tekstid kui ka nende detailne eritus. Meieisapalve on pärit juba orduajast. Selles pole õpetuslikke erinevusi. Pater-Nosteri kirikus Ölimäe jalamil on meieisapalve tahvliel näha u 70 keeles (teiste hulgas ka eesti keeles). Tegemist on "tõeliselt ökumeenilise tekstiga" (lk 94). Algtekst on teatavasti kreekakeelne. Eestikeelne *Yamede*, *ken* [*zynna olte taywas* on sündinud ladina keele eeskujul (vrd *Pater noster, qui es in coelis*) ja sisaldab seetõttu rohkesti latinisme.² J. Aavik on piiblikomisjoni istungil Stockholmis soovitanud öelda *Meie Isa taevas*. Seevastu

² Nende kohta vt eraldi: T. Põld, Lelow' Kullamaa katekismusest ja selle keelest. — Keel ja Kirjandus 1994, nr 3, lk 174 jj.

T. Paul arvab, et kui juba kohendada, siis tuleb öelda lihtsalt *Meie taevane Isa*.³

Huvitav on täheldada, et ladina mitmuslikule *in coelis* vastab tartukeelses tekstis samuti mitmuse vorm: *kiä sa olõt taviussih*. Ainsusliku *taevas* puhul on aga oletatud saksa keele mõju. Völckeri 1585. a tekst kasutab asesõna *ken* 'kes' asemel arhailist relatiivpronoomenit *egavs* (vrd sm *joka*): *Isa mede, egavs sina olet*. Vigaste või moonutatud vormide hulka võime tinglikult arvata ka *šzynnu tachtmułz*, mille asemel ootaks omastusliitelist *tahtma-s* 'sinu tahtmine', nagu see on Wanradtil-Koellil. T. Põllu arvates on grammatiliselt ebatäpsed nii *pohutut on* kui ka tänapäevane *pühitsetud olgu*, sest kreeka *hagiasth'äto* eeldab tõlget 'pühitsetagu'. Väljendis *kurÿa Ochachtułz/el* 'hukatuse' näeb autor paganava igandit, kus arstikunst tundis veel ohatlemist, piirimist ja harjaste võtmist (lk 105). Oodanuks ütluse *nynck heytkä andex* grammatilist analüüsi. Nüüd viidatakse ainult üldsõnaliselt siinkirjutaja arutlusele "Meieisapalve" kohta (lk 106), kusjuures viite kirje "Meie Isa palve" on sõnastuselt ebatäpne (p.o "Meieisapalve mõistatuslik *ella satack — erra satack*"). Kopulatiivne liitepartikkel *-k* (< *-ka) on vormis *heytkä* muidugi võimalik, kuid see eeldab teksti ebatäpset mahakirjutamist (p.o *heytkä* 'ja heida'). Samalaadset lõputähtede äravahetamist näeme ka sõnas *sattka* (p.o *satak*), *olte* (p.o *olet*).

Palves "Ave Maria" esineb *tere* veel lühememata kujul *terwe*. Sellisena näeme teda ka soome ja vadja keeles. Vokaalharmonia säilimisele viitab *Terwütewt* 'tervitatud'. Kaasaütlev kääne oli alles kujunemisjärgus: *šwkas* 'sinuga'. Sõnavorm *phowhatut* 'pühitsetud' viitab keelest kadunud verbile *pühatama* (vrd sm *pyhittää* 'pühitseda; pühenduda'); mõlemad on adjektiivivi *püha* tuletised.

Et ingel Gabriel tervitab naisisikut (Mariat), näib mõneti iseäralik, kui peame silmas ühe tuntud palve sõnu juutidel: "Täna sind, Jumal, et sa mind pole loonud paganaks, pidalitõbiseks ega naiseks" (lk 112). Idakirik pole aga olnud kitsi Mariat/Maarjat kiitmast. Veltherus räägib *puchtast junkrust* (vrd asks *Juncvrouwe*, rts *jungfru*). Gulerthi agendaarveis palveis on Maria püha, puhas, aland-

³ T. Paul, Eesti piiblitõlke ajalugu, lk 117.

lik ja väarikas neitsi. Ladina *gratia plena* eestikeelseid vasteid pole olnud kerge leida. Kullamaa katekismuses on see *pëlne phuhet* (= *päälne pühät*). Uue Testamendi käsikirjas a 1700 *meeeline* 'meeldiv', tänapäeval aga *armuleidnu*, *armuväärne*. Verbist *siunama* arvab T. Pöld, et soome keeles omandab see sõna hea tähenduse, meil aga halva. Jääb arusaamatuks, kuidas sai see meil toimuda kiriku mõjutusel (lk 119). Selle keelendi päritolu kohta oleks sobinud lisada, et taustaks on tal mitmetähenduslik ladina *signare* (vt SKES IV, 1969, lk 1049).

Kreedo sõnastust analüüsides väidab autor õigesti, et *Jumal* on eelkristlik termin, mis on tähendanud nii taevast, taevast väge kui ka Jumalat isiklikult, kõrgeimat jumalatest taeva all, taevajumalat. Lisatagu, et algupärane *juma-tüvi* on hästi säilinud mari keeles (*jumä, jömä*). Läänemeresoome *jumala* on edasituletis kohta ja kollektiivi osutava *la*-sufiksiga.

Hilisema sõnastusega eestikeelsed usutunnistused viljelevad mõistet *Looja*, mis O. Looritsa arvates on samuti eelkristlik. Lelow' kummaline keelend *lonunthe* on T. Põllu järgi Issanda imitatsioon. Tekstilöik *ken lonunthe tayua nynck mhae* on ilmselt vigane ja raamatus "Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik" ongi *lonunthe* asendatud korrektse *nud*-kesksõnaga *lonuth*.

Katekismusest puudub Kristuse ülestõusmise tunnistus. Ka õpetus Pühast Vaimust on oma algvormis olnud lühem. Hiljem on juurde tulnud pühade osalus ja isegi õpetus igavesest elust. Tekstiosa *Vlle[z tou]ma [el lh?] lehan [ze (Swrne) ello(n?) *Ewene*⁴ seletuskatsed on osutunud nii teoloogiliselt kui ka grammatiliselt väga vaevaliseks. On vihjatud sellele, et *šze Swrne ellon(-e)* (= *see suurene elone*) tähendab suurt õhtusööma, suurt taevapulma (Ilm 14, 16) või suurt kohtusöömaeaga (Ilm 19, 17), kuid nendes pole juttu suurest igavesest elust. Ka T. Põllu pakutud seletus **Ewene ello(-n)* (vrd lad *aeuum*) ei näi veel probleemi lahendavat.

Kullamaa käsikirja koha- ja isikunimesid on varem esitletud ja osalt ka analüüsitud A. Saareste; nendes T. Pöld ei puutu. Siinkirjutaja tahaks lõpuks siiski

⁴ E. Ehasalu, K. Habicht, V.-L. Kingisepp, J. Peebo, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik, lk 60: vless *towma sest lh lehan še ewene ellone*.

juhtida tähelepanu toponüümi *Kullamaa* nimekujudele, kus põhisõnaks on *mägi*, aga mitte *maa*: *Szurkulldameggi*, *Pisku Kulldamegky*, ka Hupelil *Kullamäe kihelkond*. Liitosis *mäe* (< **mäyen*) on muutunud *maa*-ks tagavokaalse *Kulla-* mõjul. Häälikuloo ja vormiõpetusegi seisukohast on oluline *Kullamaa* saksakeelne nimekuju *Goldenbeck*. Täiendosises *Golden* on veel genitiivi käändelõpp *-n* säilinud ja sõnatüve konsonantühend *ld* (= *ld*) pole

ll-iks assimileerunud. Käsikirja keelendis (*meye*) *wollkat* tuleb samuti eeldada spirantset hääldamist *velʏat*, kuigi kirjalikult seda otseselt ei näita (vrd ka *parramal ketel* = *kädel*). Võrdluseks mainitagu, et soome vanas kirjakeeles olid spirandid *γ* ja *δ* üsna tavalised veel niigi hilja kui XVI sajandi keskpaiku (M. Agricola *welgasta* 'võlast', *kedhest* 'käest' jt).

PAUL ALVRE

AKADEEMILISEST JA MEELELISEST RETOORIKAST

Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B.C. — A.D. 400. Ed. by Stanley E. Porter. Leiden—New York—Köln: Brill, 1997. 902 lk.

Ehkki selle sajandi 60-ndaist aastaist alates on retoorika nii rangemas kui ka meelevaldsemas tähenduses hakanud kohta humanitaarteaduste hulgas tagasi võitma ning retoorikaajaloolisi, kultuuri-retoorilisi, uusretoorilisi jne uurimusi tänapäeval enam kui ohtralt ilmub, on mahuka käsiraamatu valmisaamine kindlasti sündmuseks igasuguses uurimisvaldkonnas. Liitati pole neid retoorika alalgi ülearu palju võtta. Kõige esinduslikuma koha reserveerib siin ilmselt tükiks ajaks 8-kõitelisena kavandatud ning praeguseks K-täheni jõudnud Gert Uedingi ja Tübingeni retoorikute koostatud "Historisches Wörterbuch der Rhetorik", parimaks kompaktselt süstemaatiliseks ülevaateks on jätkuvalt 1960. aastast pärinev Heinrich Lausbergi "Handbuch der literarischen Rhetorik" (ingliskeelne tõlge üllitati samuti Brill kirjustuselt eelmisel aastal), 1996. aastal ilmus Theresa Enosi toimetatud "Encyclopedia of Rhetoric and Composition". Kahe aasta eest Roehamptoni Instituudi teoloogia ja religiooni uuringute professori Stanley E. Porteri toimetamisel välja tulnud käsiraamat on eelnevatega võrreldes siiski märksa teise-laadilisema ning ajaloolis-konkreetsema suunitlusega: vaatluse all on retooriline kultuur ühel kindlal ning retoorikalooliselt kõige tähelepanuväärsemal ajastul — Aleksander Suure vallutustest kuni Rooma riigi jagunemiseni IV aastasaja lõpul.

Kuivõrd käsiraamatu adressaatidena on toimetaja sõnul silmas peetud Uue

Testamendi uurijaid, on tavapärasest teistsugune raamatus ka klassikalise retoorika vaatlemise viis. Teose taotluseks pole kirjeldada teoreetilise retoorika arengukulgu, vaid eelkõige huvitatakse hellenistliku retoorikakunsti mõjust tolle ajastu kirjanduslikule kultuurile selle kõige avaramas tähenduses, s.t filosoofilistele, ajaloolistele, teoloogilistele, religioossetele, poetilistele jne tekstidele. Eesmärgiks on konkreetsete tekstide vaatlemise näol tutvustada Uue Testamendi uurijatele retoorilise terminoloogia tekstianalüütilist rakendatavust neid vahetult huvitavas ajaloolises keskkonnas. Ses mõttes on kõnealune raamat märk retoorikahuvi laienemisest üha erinevamaid humanitaardistsipliine esindavate teadlaste, sealhulgas teoloogide hulgas. Käsiraamatu 29 peatükki, mis enamikus kuuluvad eri autoritele (vaid kaasaja ameeriklasest retoorikaajaloo *grand old man* George A. Kennedy ning Richard A. Burridge esinevad kahe kaastööga) ja paistavad silma põhjalike bibliograafiate ning rohketekstinäidetega, on jaotatud kolme ossa. Raamatust vaid ligikaudu ühe viiendiku hõlmavas esimeses osas antakse ülevaade retoorika ajaloost ning žanridest ja tutvustatakse retoorika teooriat seal väljakujunenud viisikjaotuse (materjali leidmine, kompositsioon, stiil, meelespidamine ja ettekandmine) alusel. Teises osas on vaatluse all praktiline retoorika ehk retoorikakunsti mõju erinevatele kirjanduslikele žanridele (epistel, filosoofiline ja ajalooline proosa, poeesia, biograafia,

deklamatsioon ja praktiline kõnekunst, kristlik jutlus ja panegüürika, romanss, apokalüptiline ja prohvetlik kirjasõna, draama), kolmas osa keskendub üksikute autorite või tekstide rühma retoorikale (evangeeliumid ja Apostlite tegude raamat, Pauluse kirjad, Uue Testamendi katoolsed kirjad, Johannese kirjutised, kreeka kristlikud autorid, kirikusaad, Philon Aleksandriast, Plutarchos, Josephus Flavius, küünikud, Vana Testamendi tõlked, apokrüüfid, raidkirjad). Käsi-raamatu ülesehitus juhindub eesmärgist pakkuda lugejaile retoorilise lakmuspaberiga vahendusel indikaatorpilti kirjanduslikust kultuurist hellenistlikus Kreekas ja Roomas.

Ühe indikaatorriba, mida raamatus retoorika mõjuvälja tuvastamisel kasutatakse, moodustavad nn *progymnasmata*'d ehk sissejuhatavad kompositsiooniharjutused. *Progymnasmata*'d kuulusid retoorikaõpetuse algastmesse ning nende eesmärgiks oli treenida õpilasi kasutama erinevaid teksti ülesehitusvõtteid (parafrazeering, amplifikatsioon, kummutus) ja looma kirjanduslikke kompositsioone etteantud teemal või passusel mõnest tuntud autori teosest. Meieni on säilinud neli *progymnasmata*'de õpiraamatut, nendest kõige tuntum pärineb IV sajandi teise poole autorilt Aphthoniuselt Antiookiast, kes nimetab kokku 14 harjutust, nende seas näiteks: *chreia* ehk anekdoot — õpilastele anti mõne kuulsa autori tabav ütlus või kõnekas juhtumus tema elust nõudmisega see vastava skeemi kohaselt laiendada; *koinòs tópos* ehk üldine koht — teatava üldnimiliku pahe või voo- ruse lahtikirjutamine ja kompositsiooniline laiendamine; *enkómion* ehk kiidukõne — inimeste, asjade, aastaegade, loomade, kohtade jne kiitmine; *synkrisis* ehk võrdlus — kas kahe isiku või asja üheskoos kiitmine või ühe kiitmine ning teise laitmine; *ethopoiia* ehk personifikatsioon — mõne tuntud inimese vaimu, mütoloogilise tegelase või ajaloolise inimese loomuse (*ethos*'e) kujutamine talle omistatava kõne kaudu; *ekphrasis* ehk kirjeldus — teatava inimese või tegevuse täielik (pealaest jalatallani, algusest lõpuni) kirjeldamine; *thesis* ehk väide — arutelu teatava üldfilosoofilise küsimuse ümber (kas linn tuleb ümbritseda müüri- ga? kas tuleb abielluda?). Nagu kõnealune käsiraamat näitab, on *progymnasmata*'de silme ees

hoidmine suuresti abiks mitmesuguste hellenistlike tekstide retoorilise traditsio- naalsuse mõistmisel, nimetagem siin Plu- tarchose "Võrdlevate elulugude" kompo- sitsiooni ja *synkrisis*'e seoseid, küünikute väljenduskuultuuri ja *chreia* omapärast sugulussuhet, või *ethopoiia*'de sobivust antiikromansside (nt Longose "Daphnis ja Chloë") tundeväljenduste edasiandmisel. Teiseks suuremaks indikaatorribaks on retoorika žanriline mõju mitteretooriliste väljenduslaadidele. Aristotelesest alates kõneldakse kolmest retoorika põhi- žanrist — nõuandev (*syμβουλευτικόν*), koh- tu- (*δικανικόν*) ja osutav (*επιδεικτικόν*) kõne —, mis omakorda jagunesid vasta- valt kihutus- (*προτρεπτικός*) ja hoiatus- kõneks (*αποτρεπτικός*), süüdistus- (*κατηγο- ρία*) ja kaitsekõneks (*απολογία*), kiidu- (*ενκόμιον*) ja laidukõneks (*ψόγος*). Et antiikajal loeti kirjandust tavaliselt valju häälega isegi üksi olles ning kirjasõna seetõttu märksa kuuldelisem oli kui tä- napäeval, siis mõjutas ka retooriline kõne- ja žanrikultuur sõnakasutust tunduvalt avaramas ulatuses, kui seda praegu ette oskame kujutada. Žanriliste vastavuste leidmisele on oma peatüki filosoofilisest proosast üles ehitanud Dirk M. Schenke- veld, kes liigendab filosoofilised tekstid näiteks jaotuste protreptika ja parenees (kr *paraínesis* 'manitsus, nõuanne'; ini- mesi filosoofia huvituma õhutav kirja- sõna: protreptika teeb seda üldsõnaliselt, parenees konkreetsete juhtnööride kau- du), dialoogid, diatriib (moraalifilosoofiline rahvalik õpetuskõne) ja dialekt (kr *διάλεκξις* 'vestlus, arutus'; üldfilosoofiline õpetuskõne) ning *thesis* alla. Stanley Por- teri käsitus Pauluse kirjadest keskendub suuresti ülevaate andmisele sellest, kui- das eri uurimused on erineval viisil tõl- gendanud Pauluse kirjade kompositsiooni ja jõudnud seeläbi lahknevatele seisukoh- tadele näiteks küsimuse osas, kas Paulu- se kiri galaatlastele on apologia, kihu- tuskõne või nõuandev kõne. Stanley Por- ter ise arvab, et kuigi Paulus võis vaata- mata oma Jeruusalemmas saadud juudi haridusele tunda ka antiikset retoorikat, on tema maailm siiski liialt erisugune, et mahtuda vastuvaidlemalt retoorilise analüüsi raamidesse. Ilmsed on kristliku apologetika seosed kohtuliku kõnežanri- ga, kristlikud apokrüüfid arvab Richard I. Pervo asuvat kõige lähemal nõuandvale kõnele, Folker Siegert aga rõhutab peatü-

kis "Jutlus ja panegüürika" judaismile ja kristlusele ainulaadselt iseloomulikkude sõnalist aktiviteeti, mis õigupoolest seisib vastuolus algkristlaste retoorikapõlgusega: "Kas polnud kristlik missioon oma tekkimise peale sõltuv olemasolevate suhtlusvahendite ärakasutamisest? Matteuse evangeeliumis 28:18—20 öelduga on kooskõlas tõsiasi, et piiskoppidest said peagi retoorikud, või täpsemini öeldes, kristlikud retoorikud said piiskoppideks" (lk 428).

Kolmandaks indikaatorribaks on retoorilise teksti- ja stiiliteooria tagasipeegeldumine hellenistlikes sõnakasutustavades. See puudutab retoorikakunsti mõju kõnematerjali ja argumentide otsimises, materjali liigenduses ja tekstide ülesehituses, stiililises organiseerituses ja figureeride kasutamises, mõningal määral ka ettekandeviiside ja meeldejätmise osas. Vähem või rohkem on säärase mõjude tuvastamine kõikide vaadeldava käsiraamatu uurimuste eesmärgiks. Alajootuste *inventio* ja *elocutio* alusel analüüsib pristiklikku kirjasõna Philip E. Satterthwaite ja teeb lõppjärel, et ajal, mil Tacitus kurtis kõnekunsti languse üle Roomas, oli Jeesuse toodud armusõnum kirikuisadele küllaldaseks ajendiks, et võtta üle parim osa klassikalise retoorika poolt pakutust, stilistiline vaatepunkt on domineeriv John A. L. Lee ja Kevin H. Lee käsitlustes Vana Testamendi kreeka ja ladina tõlgetest ning Thomas M. Conley sissevaates Philoni sõnakasutusse. Žanri, stiili ja kompositsiooni analüüsid põimuvad Richard Burridge'i kahes uurimuses. Andes esmalt ülevaate antiiksetest biograafiatest või nn *bioi*'dest, mis ei olnud retooriliseks žanriks, kuid mida mõjustasid nii retoorika, historiograafia kui ka filosoofia traditsioonid, asub ta seejärel vaatlema evangeeliume ja Apostlite tegude raamatut ning rõhutab mitmeid sarnasusi Jeesuse elukäigu kujutamise ja *bioi*'de vahel.

Tuleb muidugi lisada, et käsikäes retoorika mõjuvälja piiritlemisega kujutab vaadeldav kogumik endast väga akadeemilist ja dokumenteeritud sissevaadet tollasesse kreeka ning ladina, judaistlikke ning kristlikke elemente ühendavasse kirjanduskultuuri üleüldse ning peaks laiemalt huvi pakkuma hellenismi ajastuga tegelevatele filoloogidele ja teoloogidele. Peatükkides püütakse esitada am-

mendav ajalooline ülevaade vastavast asjasse puutuvast tekstikorpusest ning seda retooriliselt vaatepunktilt käsitletavatest senistest uurimustest. Rikkalikku ja detailset filoloogilist informatsiooni ning selle uudsust pole siinkirjutaja vististi kõige kohasem isik kommenteerima, küll aga tahan mõne sõnaga puudutada raamatu ajaloolis-vormilist lähenemisviisi retoorikale.

Viimase all pean silmas retoorika defineerimist ja retooriliste mõjude otsimist tekstides esmajoones retoorikas väljakujunenud vormitunnuste alusel, mille tõttu tähelepanu alt kipub välja jääma retoorilisuse funktsioon analüüsitavate žanride või tekstide sõnumi ja semantilise eripära seisukohalt. Olen aga arvamusel, et niisama palju kui retoorika on teatavate tehniliste vormivõtete kogum, on ta oma algusaegadest peale olnud õpetus semantikast ja tähendusloomest. Retoorika tekkimise eelduseks oli V sajandi Vana-Kreekas teadvustunud arusaam, et ühest asjast või elujuhtumusest on sõnadega võimalik rääkida väga mitmel erineval viisil, et asjad on kõneleja seisukohalt n-õ seatavad, mida kõige ilmekamalt väljendab sofist Protogorasele omistatav ütlus, et inimene on kõikide asjade mõõt. See sõnade suhtelisuse tunnetamine, mis tegi võimalikuks *kõnekunsti* ja ajendas sofistide ning Platoni vahelisi filosoofia-loomiselt põhjanevaid vaidlusi, sisaldas äärmiselt olulisi implikatsioone. Väites iga kõneakti olevat teatavate võimaluste aktualisatsiooni paljude hulgast, löid sofistid retoorika kui elukunsti õpetuse, mille kohaselt iga inimesel on võimalik kõnelda — ja teha seda oma eksistentsiaalse asendi ainulaadsusest lähtuvalt. Sofistide vaatepunktilt sünnib kõne maailma alati ühes konkreetse inimese ja tema vajadustega, mistõttu sellesse on mõõdapääsamatult sisse kirjutatud vastuolu asja (*res*) ja viimase väljendamiseks valitud verbaalsete vahendite (*verba*) vahel. Arvan, et too "inimesest kui mõõdupuust" johtuv inimsõna kujundava iseloomu rõhutamine ja viimaselt võimalikuks osutuv tähendusliku dünaamika ja pidevuse kirjeldamine kultuuris on olnud retoorika missiooniks läbi aegade. Seetõttu tundub ka, et mingi teksti retoorikast rääkimine nõuab retoorika ajaloolis-vormilise dimensiooni esiletoomise kõrval alati teksti retoorilise valiku ainu-

laadsuse markeerimist, ja seda teksti või žanri semantika seisukohalt.

Vaatepunkti ajaloolisusest tulenevalt tekkis kogumiku tekste lugedes tihtipeale kaks küsimust. Esiteks, milline on tuvastatud retooriliste elementide laiem tähendus, millest nad kõnelevad isekeskis ja antud teksti või žanri spetsiifika vaatepunktilt? Teiseks, kuivõrd peegeldavad leitud retoorilised vastavused autorite retoorilist haridust, kuivõrd on nende puhul tegemist alateadlike mõjutustega, või kuivõrd on nende taga hoopis kokkulangevused üldnimliku tekstikultuuri ja retoorikakunsti vahel? On ju selge, et nii mõneski osas on klassikaline retoorika äärmiselt üldine tekstiteooria, täpselt samuti nagu pole kahtlust, et retoorikast saame rääkida igasuguse teksti juures. Kõik sõltub uurijapoolsest retoorilise nullpunkti määratlemisest ja tema soovist näha ning tõlgendada antud tekstis teatavat vastuolu kõne ja sisu, sõnade ja asjade vahel. Retoorika oli praktikas olemas ammu enne seda, kui V sajandil eKr tekkis retoorikakunst, tänu millele, tõsi küll, me saame ka tolle varasema retoorika (nt Homerose puhul) uurimise alla võtta. Seega algab retoorika alati kõneleva indiviidi ainulisest valikust, mis oma erilisuses ei saa olla kunagi täiesti asemantiline ning mis oma semantilises intentsioonis ihkab liikuda ajas ja ruumis ainulaadselt universaalsema poole, nagu see oli klassikalise retoorika ideaaliks tema öitse ajal. Just sel põhjusel näib pühendumus ajaloolisele vormikultuurile jätvat ühe poole retoorika mõisteväljast unustusse.

Kuid on ka teine põhjus. Klassikaline retoorika eksisteeris õlg õla kõrval dialektikaga. Õpetus kõnelemisest ja veenmisest oli antiikajal lahutamatu mõtlemisõpetusest. Too omapärane ja siiani palju uurimisainet pakkuv dialektika ja retoorika sümbioos sunnib meid omakorda meeles pidama, et igasugune retooriline skeem teenib kõnekunsti kõrval alati ka mõtlemiskunsti ja inimlikku tähendusloomet.

Võimalik, et oma viimati sõnastatud mõtetega olen ma tegelikult astunud nn

profaansete või meeleliste retoorikute kilda, kes retoorika tööpõldu on akadeemikutega ühes harinud sofistidest ning Platonist saati. Piiri nende kahe vahel kujundab peaasjalikult erinev käsitlus sõnade meelelis-paistelise iseloomust, aga samuti see, kuivõrd suurt vabadust on endale hulkade hullutamisel sõnadega parasjagu lubatud. Sedasama vastuolu võime näha jätkuvat kaasajal, sest on ju teada-tuntud konflikt antiiktraditsioonile toetuvate tõsiteaduslike retoorikute ning kerglaste ja vist veidi "kirjanduslikumate" kõnekunstnike vahel, kes retoorika ennekoike nn tähenduse deentraliseerimise vankri ette on rakendanud.¹ Võimalik, et see veelahe pole ületamatu.² Nii mõnigi tõsiretoorikute poolt aktsepteeritu² on järeldusele jõudnud, et paiste on küll meelevaldsuse asupaik, kuid ühtlasi koht, kus asjad *kasvavatena luuakse* ning kuhu range mõtlemine oma soovis tabada maailma selle dünaamikas omalt poolt peab püüdlema.³ Nõnda mõistetuna kõneleb ka Aristotelese metafoori määratlus ("metafoor kujutab asju aktiivsuse seisundis", *Retoorika* 3.10. 1411b24—5) nii retoorilisest meelevaldsusest kui ka tänu viimasele sõnadesse püütavast dünaamilisest maailmatajust. Paistega hulkades kirgi lõkkele puhuda on retooriku ülesandeks olnud alati niisama palju kui kabinetivaikuses retoorika teooriat kirjutada.

REIN UNDUSK

¹ Vt näiteks: B. Vickers, *The Future of Rhetoric*. — B. Vickers, *In Defense of Rhetoric*. Oxford: Clarendon Press, 1988, lk 435—479.

² G. A. Kennedy: "...säravaimaks kaasageks metafoori käsitleks, mis kindlasti võlgneb enim klassikalisele retoorikale, on Paul Ricoeuri *La métaphore vive*." — G. A. Kennedy, *Classical Rhetoric and its Christian and Secular Tradition from Ancient to Modern Times*. 2-nd edition, revised and enlarged. Chapel Hill—London: University of North Carolina Press, 1999, lk 294.

³ P. Ricoeur, *The Rule of Metaphor*. Tõlk R. Czerny, K. McLaughlin ja J. Costello. London: Routledge & Kegan Paul, 1986, lk 308—309.

HELSINGI ÜLIKOOLIS KAITSTUD SOOME JA EESTI KEELT KÄSITLEVAID DOKTORIVÄITEKIRJU

Viimasel ajal on Helsingi ülikoolis kaitstud mitu keeleast doktoritööd, mis ilmselt ka eesti keeleüldsusele huvi pakuvad. Järgnevas on tõlgitud Helsingi ülikooli ajakirjas Yliopisto 1998. ja 1999. aastal ilmunud, laiale akadeemilisele üldsusele mõeldud väitekirjaülevaadetest need, kus uurimisobjektiks on soome või eesti keel.

Ekvatiivlause. Humanitaarteaduskonnas kaitstes 9. jaanuaril 1998 filosoofialitsentsiaat Tapani Kelomäki väitekirja "Ekvatiivilause" ("Ekvatiivlause"). Uurimus kuulub üldkeeleteaduse alale. Oponeeriks oli professor Pentti Leino ja kustoseks professor Jan-Ola Östman. Töö avaldatakse sarjas "Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia", nr 691. Ekvatiivlause on kahte nominatiivvormilist fraasi ja tegusõna *olla* sisaldavad laused (NP_{nom} + koopula + NP_{nom}), mida kasutatakse identifitseerimiseks, nt *Mieli-kirjailijani on Hilja Haahti* või *Se se on*. Nende lausete struktuur on lauseanalüüsi jaoks visalt vastupanevaks probleemiks eriti vaba sõnajärgjega keeltes nagu soome keel. Tavalisim viis probleem sõnastada on küsida, mis on ekvatiivlause subjektiks.

Uurimuses tõdetakse, et ekvatiivlauseid on süntaktiliselt ja semantiliselt isearalikud ja nende senise uurimise tulemused kõhnavõitu. Tulemuste puudumise keskseks põhjuseks on olnud see, et ekvatiivlause on tahetud kirjeldada muude lausetega sarnaselt. Ekvatiivlause on siiski tõeliselt eripärane, nii et seda ei saa jäägitult taandada muudele lausetele, kaotamata selle loomust.

Ekvatiivlause on lauseile üldiselt omaise subjekti-predikaadi struktuuri seisukohalt erand: ta on sümmeetriline. Ekvatiivlause sümmeetrilist ehitust saab mõista ta tähenduse sümmeetrilisusest lähtudes: lause sümmeetrilist tähendust, samasust (koekstensionaalsust) esindab lause sümmeetriline vorm, nii et lauses on

kaks süntaktiliselt samaväärset fraasi. Lause vorm ja tähendus on seega omavahel vastavuses, lausestruktuur on ikooniline. See arusaam vastab keelefilosoofias nt Wittgensteini pilditeooriale, ja sel on juuri ilma kõnelejata mõistekeeles, Frege õpetuse kaudu ka loogikas; viimastel aegadel on küsimus taas üles kerkinud arutlustes, mis puudutavad *olla*-verbi ja loogika suhteid. Keeleteaduses on arutatud vormi ja tähenduse suhet, selle arbitraarsust *vs* motiveeritust. Selles arutelus on uuemateks lisandusteks nt loomulik süntaks ja kognitiivne grammatika. T. Kelomäki uurimus käsitleb ekvatiivlauseid ka nende vaatenurgast.

Lauseehituse ikoonilisus tähendab lauseehituse tähenduslikkuse rõhutamist. Uurimuses üldistatakse see vaatenurk ja seda kriitiliselt rakendades vaadeldakse muudegi lausete struktuure ning lauseanalüüsi olemust ja piire.

Teiselt poolt erinevad ekvatiivlause fraasid kasutusolukorras kõneleja ja kuulaja jaoks näiteks tuntuuse poolest. Ja üldisemaltki pole ekvatiivlause tekstuaalsest ja pragmaatilisest vaatevinklist nähtuna enam sümmeetriline, vaid selle fraasid võivad erineda komplitseeritult ja vägagi mitmes suhtes. See ilmneb eriti uurimuse empiirilises osas, kus probleemiliseks osutub ka identifitseerimine ise mõistelise vahendina, muu hulgas see, kuidas eristada identifitseerimist ja iseloomustamist. Ekvatiivlause olulisemad ülesanded on nimetamine, määratlamine ja identifitseerimine. Neid teostavais tekstides kontsentreerub sõna vormi ja tähenduse dünaamika. Seda võib jälgida ka eri mõistemaailmade, näiteks nn võimalike maailmade, diskursuseunivervsumite või episteemiliste ruumide vahel: *Kallen painajaisunissa Othello oli John Wayne*. Ekvatiivlausest on samal ajal näha, millised need mõistemaailmad on ja kui läbitungimatud on nende seinad.

Ekvatiivlause vormi, tähenduse ja kasutuse suhetest avaneb edasi vaateid mitmesse suunda. Arutlusel on muu hulgas vanad küsimused ontoloogia, loogika ja keele suhetest *olla*-verbi valguses, samuti problemaatiliste lausestruktuuride analüüsis esile tõusvad keeleuurijate taustoletused. Selgub, et uurijad toetuvad huvipakkuval kombel intuitsioonile. Nad teevad siiras objektiivsuses grammatilisi teste, mis paraku põhinevad ühelt poolt sisendatud grammatikatradsioonil ja teiselt poolt kultuuritaustal. Ekvatiivlause struktuurina nähakse kõige parema meelega subjektist ja predikaadist koosnevat struktuuri ja selle grammatilise subjektina tuntud isikut, näiteks "Nõmme kingseppade" Eskot. (Yliopisto 1998, nr 3.)

Lõunaeesti murde sõnavara päritolu. Humanitaarteaduskonnas kaitses 17. juunil [1998] filosoofialitsentsiaat Eino Koponen väitekirja "Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaistaa etymologiaa" ("Lõunaeesti murde sõnavara päritolu. Läänemeresoome etümolooiat"). Uurimus kuulub läänemeresoome keelte alale. Oponentideks oli dotsent Karl Pajusalu Tartu ülikoolist ja kustoseks professor Seppo Suhonen. Töö avaldatakse sarjas "Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia".¹

Eesti keelel on kaks peamurret: tänapäeva ühis- ja kirjakeele aluseks olev põhjaeesti murre ja sellest grammatika ja sõnavara osas mitmeti erinev lõunaeesti murre. Eesti keele kirjaliku kasutamise algusaegadel XVII ja XVIII sajandil kasutati mõlemat peamurret ka kirjakeele-na (nn Tallinna keel ja Tartu keel). Lõunaeesti murre paikneb läänemeresoome keeleala kaguserval ja murde tekkimisest ning sellest, missugused on lõunaeesti ja muude läänemeresoome (ja võimalik, et ka muude soome-ugri) keelte ajaloolised seosed, on esitatud erinevaid teooriaid.

Uurimuses on süstemaatilise vaatluse objektiks võetud lõunaeesti murde sõnavara. Põhimaterjaliks on Tallinnas Eesti Keele Instituudis paiknev aastakümnete jooksul kogutud ulatuslik eesti murrete sõnavarakogu, kust on uurimismaterja-

liks välja sõelatud 3300 sõna, mis on levinud ennekõike lõunaeesti murdes. Uurimismaterjali sõnamoodustusanalüüsis ilmnes ca 550 sõna, millel ei ole selget laialt levinud vastet põhjaeesti murdes. Umbes veerand neist on uuemad laensõnad (eriti läti ja vene laenud) ja veidi rohkem kui pool on tuntud ka vähemalt ühes teises läänemeresoome keeles (enamasti soome keeles).

Töös arutatakse pikemalt uute omasõnade tekkimisviiside üle ja esitatakse seni laensõnadeks peetud eesti ja soome sõnade päritolu kohta alternatiivseid seletusi. Töö heidab ka mõnevõrra valgust soome keele ja selle lähisugulaskeelte kujunemise ja arenemise protsessile, tõendamata seejuures siiski, et mõni seni esitatud teooria oleks teistest õigem. (Yliopisto 1998, nr 13.)

Uurimus keele omandamisest ja soome konditsionaalist. Humanitaarteaduskonnas kaitses 16. septembril 1998. aastal filosoofialitsentsiaat Anneli Kauppinen väitekirja "Puhekuviot, tilanteen ja rakenteen liitto" ("Kõnekuvandid, situatsiooni ja struktuuri liit"). Uurimus kuulub soome keele alale. Oponentideks oli professor Tapani Lehtinen ja kustoseks professor Auli Hakulinen. Töö avaldatakse sarjas "Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia", nr 713.

Uurimuses vaadeldakse lapse varast keelekasutust ja tulemuste põhjal tehakse üldisi järeldusi nii keele omandamise kui ka soome keele kohta. Viimaseid kontrollitakse täiskasvanute keele materjali põhjal.

Vaatlustulemused näitavad, et keelt võib omandada üksiksõnade asemel ka suuremate üksustena, kõnekuvanditena. Kõnekuvandid on püsivalt talletunud tervikud, mis kannavad kaasas situatsioonide tähendusjooni. Jäljendustüüpi üksustena esindavad need algul teiste inimeste hääli, kuid aegamööda hakkavad teenima kõneleja oma eesmärgi. Kõnekuvandid on ühelt poolt kogemuste representatsioonid, teiselt poolt retoorilised toimetulemisvahendid.

Kõige kuvandilebesem vormikategooria vaadeldud materjaliks on konditsionaal. See *isi*-tunnuseline verbivorm on juba varasel keeleõppimisperioodil kinnistunud teatud struktuuride ja funktsioonide juurde. Kuvandid sisaldavad al-

¹ Vt E. K o p o n e n, Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaistaa etymologiaa. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia. Helsinki, 1998. 295 lk.

gusest peale ka emotsionaalseid tähendusi.

Keelte võrdlemine ühendatuna keeleajaloolise teadmisega toob välja soome *isi*-vormi erilise. Sellel on indoeuroopa keelte optatiivide, subjunktiivide, konjunktiivide ja konditsionaalide omadusi. Lisaks täidab see muude keelte imperfektide futuurumifunktsioone. Tõlgendus sõltub kõnekuvandi vormist ja kontekstist.

Uurimus näitab, et imperfektiks nimetatud soome keele verbivorm ei väljenda oma indoeuroopa nimekaimude kombel imperfektiivset jätkuvuse aspekti, mis oleks selle futuurumikasutuse eelduseks. (Yliopisto 1998, nr 20.)

Suomen kun. Humanitaarteaduskonnas kaitses 6. novembril 1998 filosoofiamaister Ilona Herlin väitekirja "Suomen kun" ("Soome kun"). Uurimus kuulub soome keele alale. Oponendiks oli professor Jyrki Kalliokoski ja kustoseks professor Pentti Leino. Töö avaldatakse sarjas "Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia".

Uurimus "Suomen kun" on soome sidesõna *kun* paljude kasutusviiside analüüs. Eesmärgiks on ühe sõna tähendusstruktuuri selgitamise kaudu saada jälile üldisematele keelelist tähendust puudutavatele nähtustele. Töö teoreetiliseks raamiks on kognitiivne keeleuurimine.

Soome sidesõnal *kun* on kolm peamist kasutusviisi: ajaline (*nämä seikat olivat mielessäni, kun syyskuussa olin kustannusliike Corvinan vieraana Unkarissa*), põhjuslik (*hänet farao on määrännyt minun tilalleni, kun sanoin suoraan faraole, että hän on hullu*) ja vastandav (*tänä vuonna yritys tuotti miljoona markkaa, kun viime vuonna tulos oli selvästi tappiollinen*). Uurimuses esitatakse eri kasutuste vahelised seosed ja tuuakse nõnda esile sidesõna mitmeti kasutatavuse motiveeritus. Samal ajal analüüsitakse eri kasutusviise, eristades nende alarühmi. Näiteks ajalises kasutuses võib *kun* väljendada väga mitmesuguseid suhteid, nagu korduvat samaaegsust, järjestuvust või ajalist kattuvust.

Mitmes keeles on ajasidesõnal ka põhjuslikke ja vastandavaid kasutusi, sageli on vanade tekstide allikail suudetud ka näidata, et ajaline kasutus on teistest algupärasem ja muude kasutuste ajalooline lähtepunkt. Sellest on jõutud keeletüpo-

loogiliste üldistusteni: ajasidesõnadest areneb põhjussidesõnu ja vastandavaid sidesõnu. Uurimus seab sellise üldistuse kahtluse alla ja rõhutab, et muudest keeltest leitud arenguteede põhjal ei või näiteks soome konjunktsioonide ajalooliste tähendussuhete kohta otsesid järeldusi teha. Meetodiline järjekindlus on oluline just sellise, vaid mõnesaja-aastase kirjakeele traditsiooniga keele uurimisel, nagu on ka soome keel.

Keelte kõige lühemad sõnad on tähenduse poolest tavaliselt kõige üldisemad (abstraktsemad). Ka sidesõnadest on tavaliselt lühimad need, millel on kõige laiem kasutusala ja niisiis ka kõige üldisem tähendus: just selline on soome *kun*. Enamasti on väljendis siiski leida tegureid, mis juhivad tõlgendust teatavas suunas (nt kausaalseks või kontrastiivseks). Uurimuses kirjeldatakse sellist kujunemiskäiku, kus sidesõna *kun* juurde kinnistub selle tähendust täpsustavaid määrsõnu ja partikleid. Küllalt sagedase kasutamise tulemusel need konventsionaliseeruvad, nii et määrsõna või partikkel ja sidesõna moodustavad koos uue sidesõna, nagu temporaalsed *silloin kun* ja *aina kun* või kontrastiivne *kun taas*.

Ühelt poolt võib sidesõna *kun* ja sellest moodustatud sidesõnade suhet käsitada kognitiivse nähtusena ja seostada seda ikoonilisuse põhimõttega. Mitmeti kasutata *kun* on tähenduse poolest kognitiivselt lihtne, sellest moodustatud, spetsiifilisema tähendusega sidesõnad aga komplekssemad. Ikoonilisuspõhimõtte järgi peegeldub tähendus vormis nii, et komplekssemat suhet näitab ka komplekssema vormiga väljend. Teiselt poolt seostab uurimus selliseid liitsidesõnu, millel on sidesõnast *kun* täpsem tähendus keeletüpoloogilistes uurimustes paikapandud tähenduskategoriatega. Selgub, et vähemalt Euroopa keeltes on üldiselt palju spetsiifilise tähendusega ajasidesõnu, mis vastavad just nimelt *kun*-sõnast moodustatud liitsetele ajasidesõnadele, nt ingl *as soon as* — sm *heti kun*, ingl *while* — sm *sillä aikaa kun*, ingl *until* — sm *siihen asti kun*. Arengus, kus tekib sidesõnast *kun* täpsema tähendusega sidesõnu, võib süvaolemusena näha soome keele indoeuroopa malliga kohanemist, seega soome kultuuri indoeuroopastumist. (Yliopisto 1998, nr 20.)

Juuresolekupronoomenid. Humanitaarteaduskonnas esitati 16. detsembril 1998 kaitsmiseks Eeva-Leena Seppäneni väitekirj "Läsnaolon pronominit" ("Juuresolekupronoomenid"). Uurimus kuulub soome keele alale. Oponendiks oli Ph.D. Ritva Laury (California State University Fresno) ja kustoseks professor Auli Hakulinen.

Töö avaldatakse sarjas "Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia", nr 715.)

Millal viidatakse vestluskaaslasel sõnaga *tämä* või *tu*, *hän* või *se*? Mis rolli saab vestluses osalejana inimene, kellele sel moel viidatakse? Kuidas viitamine mõjutab vestluse kulgu ja seda, kes räägib järgmisena? Neile ja teistelegi küsimustele vastatakse uurimuses, mis vaatab, kuidas kasutatakse soome keele demonstratiivpronoomeneid ja 3. isiku asesõnu *tämä*, *tu*, *hän* ja *se* kasutatust käimasoleva vestluse osalise kohta. Eesmärgiks on selgitada, mis seigad juhivad pronoomeni valikut ja kuidas valik mõjutab vestluse osalusraamistikku ehk seda, millisteks kõneleja kujutab eri osaliste vestlusrollid. Nende küsimuste kaudu käsitletakse samal ajal ka soome demonstratiivide ja 3. isiku asesõna kasutust ja tähendust üldisemalt ning teiselt poolt isikudeksise probleeme, eriti grammatilise 3. isiku ja kõneaktiisikute piiri.

Tulemused näitavad, et 3. isik ei ole

lihtsalt äraolija kategooria, vaid eri viitamisvahenditest moodustub skaala. Kõneaktiisikutele kõige lähemal paiknevad pronoomenid *tämä* ja *hän*. Juuresviibijale viidates on need mõlemad teise astme kõneaktipronoomenid: *hän* on tähenduselt lähedal 'minule', *tämä* aga 'sinule'. *Tuo* paikneb skaalal veidi kaugemal, väljendades viidatava juuresviibimist, kuid mitte tingimata osalemist. Äraolija kategooriale kõige lähemal on pronoomen *se*, mida kasutades kõneleja näitab, et viidatavat käsitatakse pigem kõneainena kui vestluse osalisena.

Meetodilt on uurimus fennistikas üle kümne aasta jätkunud konversatsioonianalüütilise uurimissuuna osa. See seostub semantika, eriti isikudeksise ja grammatilise isiku uurimisega, samuti grammatika ja vastastikuse mõjutamise suhete uurimisega. Uurimisobjektiks olivad asesõnu käsitledes arvestatakse seoseid, mis neil on vestluse liigendumisega, ja seda, et need käsitavad referenti ühelt poolt kui kõnesituatsiooni osalist, teiselt poolt kui jutustuse maailma kuulajat. Uurimismaterjal on kogutud kohvilaua-vestluste lindistustest. Osa materjali on võetud ka videolindile. Uurimuses on analüüsitud ka pronoomenite kasutamise ja vestlejate pilgukäitumise suhet. (Yliopisto 1999, nr 4.)

Soome keelest tõlkinud
HELLE METSLANG

MUUTUSTE MEHHAANISMID KIRJANDUSES

Eesti Kirjandusmuuseumi VIII Nüpli kevadkool toimus 18. ja 19. juunil k.a Gustav Wulff-Õie majamuuseumi õuel, korraldamisel tehti koostööd Eesti Kirjanduse Seltsiga. Kevadkooli traditsioone järgides püüti meeles hoida vana ja tabada kõige uuemate liikumiste tuuma. Ot-siti kokkupuutepunkte saajandi lõpule omase muutuste teema ja kirjandusloo vahel. Kevadkooli huvitas muutuste sise-mine mehhanism ja tõukejõud, lõppees-märgiks oli eesti kirjandusliku kaanoni uurimisele sellise vaatepunkti lisamine, mis pööraks tähelepanu protsessimuu-tuste toimimise mehhanismile eesti kir-jandusajaloo kontekstis.

Ettekanded koondusid teemade üm-ber, mille alusel sõnastati kevadkooli kuue arutlusringi pealkirjad. Kevadkooli avas Sirje Olesk, juhatahes esimest tee-mablokki "Naisvaatepunkt". Üles astus naisuuriija Eve Annuk ("Vennaskondlik kirjandus ja need teised"), ülikooli diplo-mand Piret Reidla ("Poisstüdraku tege-laskuju Mari Saadi ja Viivi Luige roma-nides") ja üliõpilane Mirjam Hinrikus. Viimase ettekanne "A. H. Tammsaare "naine"" kummutas usutavalt varasemas diskussioonis esitatud väite, et eesti kir-jandus soolise vastandamise uurimiseks materjali ei paku. Nimetatud kolm ette-kannet ning Leena Kurvet-Käosaare

teesid ("Karistus kui naise enesemääratluse vahend? Kati Murutari "Abitu" ja Kärt Hellerma "Alkeemia") andsid pildi eesti feministliku kirjandusuurimise arenguvarust.

Muutuste mehhanismi nii kirjanduse sees kui ka selle kirjelduse keeles käsitleti ettekannete blokis "Modernismi teel", mida juhatas Tiit Hennoste. Ökokriitilist vaatenurka esindas Kadri Tüür, kes analüüsis Karl Ristikivi romaane kohalisesse—kohatuse vahelises pingeväljas ("Ristikivi "murrang". Või...?). Samas arutlusringis pakkus Janika Kronberg välja teema "Peer Gynt: muutumine ja/või eneseksjäämine. Karl Rumori näide". Märt Väljataga tegi ülevaate kombinatoorse poeetika põhimõtetest prantsuse kirjanduses 1960-ndatel esinenud Oulipo-rühmituse näitel ja esitas eestikeelse sonetitrümli projekti ("Potentsiaalne kirjandus ehk Kuidas kirjutada siis, kui millestki kirjutada ei ole").

Kirjandusajaloolased sõnavõtnud koonduisid arutlusringi pealkirjaga "Elulähedus — vaimulähedus" Mart Orava ajalootundlikul juhatamisel. Peaettekande pidas Sirje Olesk 1940-ndate aastate kirjandusest, rõhutades vajadust eristada Saksa okupatsiooni eelset ja järgset kirjandust ("Neljakümnendad: teelahkmed"). Arutelul rõhutati vajadust uurida sama perioodi tõlkekirjandust. Tartu ülikooli diplomandid Küllikki Vulf ja Jaan Rapp käsitlesid Aleksander Aspeli muutumisi ("Aleksander Aspel kirjanduslikul orbiidil" ja "Aspeli paindlikkus ja paindumatus"). Nende ettekannete järgse arutelu käigus avanes eesti kirjandusajaloo valge laik: eesti kirjandus ja pahempoolsus. Pakuti välja idee võrrelda võimu—hirmu paradigmat J. Semperit ja N. Andresenit.

Hilisõhtuse teemabloki "Eesti Nõukogude kontekst" sisustas ajaloolane Anu Raudsepp arhiivimaterjalidel põhineva ettekande ja filmiprogrammiga ("Ringvaade 1944—1953"). Ettekanne "Stalinistlik kultuuripoliitika Eestis" keskendus eesti nõukogude kirjanike vabaduse küsimusele parteilise plaanimajanduse ja direktiivide labürindis. Näiteks olgu Juhhan Smuuli tööplaan, kust leiame lubaduse kirjutada poem "Minu stalinlik viisaastak".

Nüpli kevadkooli viimast arutlusringi "Noored klassikud", kus arutus jõudis tänapäeva kirjandussituatsiooni juurde, juhatas Piret Viires. Berk Vaheri ettekandega "Hõikekauguses, kuid levist väljas? Kambavaimu kujutamine ja hajutamine eesti noorsookirjanduses. Visandeid" haalus Jaanus Adamsoni psühhoanalüütiline käsitlus romaanist "Iseseisvuspäev", mis sai 1998. aasta proosaauhinna ("Kaur Kender: eesti psühho"). Mõlemale ettekandele järgnes tuline diskussioon, mis jõudis välja noore individualistliku võrgupõlvkonna ja keskpärasuse vastu astuva kambavaimu vahekordade selgitamiseni kaasaegses kirjanduses. Igasugune noorsoovaim kujuneb seda jõudsamini, mida tugevam on institutsioonide poolt neile ettekirjutatav arusaam. Selliste institutsioonidena nägi end uuskonservatiiviks nimetav Berk Vaher ajakirju Looming ja Vikerkaar. Järgmisena kõneles Anneli Mihkelev teemal "Lugejate Contra". Juhtides tähelepanu Contra intertekstuaalsusele, osutas kõneleja noore luuleklassiku geniaalsele võimele tabada mitte ainult oma loomingu, vaid ka luuletajakujus tervikuna kaasaegset ühiskondlikku meeleolu, milles prevaleerib massimeedia ja seebiooper. Viimaseks ettekandeks kevadkoolis jäi esineja Aare Pilve kohtumine kriitik Valle-Sten Maistega, teemaks teatrikriitika ("V.-S. Maiste *featuring* Kõiv: üks eesti teatrikriitika muutumise mehhanism").

Kokkuvõtteks võiks öelda, et kevadkool peegeldas eesti kirjanduselu *status quo*'d, milles võib näha omapärast tendentsi. Mida antiintellektuaalsem ja rahvalikum on kirjandus, seda elitaarselt säravam ja intellektuaalsem on metatekst. Muutuste mehhanism eesti kirjanduses avaldub kirjanduskaanoni teisenemises ja vahetumises. Nende protsessisestest muutuste kontekstiks on alati institutsioon. Muutuste tegijaks metakeeles on kirjandusteooria ja kriitika.

Nüpli kevadkoolis peetud ettekannete juurde kuulus teesivihik, tervikuna ilmutavad need 2000. aasta alguses Kirjandusmuuseumi kogumikus "Muutuste mehhanismid kirjanduses".

MARIN LAAK

IV VÄLIS-EESTI KONGRESS

IV Välis-Eesti Kongress peeti Tallinna Pedagoogikaülikoolis 1999. aasta 29.—30. juunil. Kahel päeval oli kavas 41 ettekannet, mis peale mõne üksiku erandi ka kõik esitati. Järgnevas lühiülevaates mainitakse siiski ainult meie ajakirja temaatikaga seotud ettekandeid.

Ilse Lehiste tões oma ettekandes "Keel ja identiteet", et erilist väliseesti keelt ei ole olemas, kuid väliseestlaste eri põlvkondade keeleoskuses on suured tasevahed ja kolmas põlvkond hakkab tavaliselt eesti keelt kaotama. Jüri Viikbergi ettekandest "Keelesaar: mida otsitakse, mida leitakse?" selgus, et kuigi otsima minnake säilinud eestilikkust, arhailist keelepruuki, kombestikku jms, hakkavad siiski kõigepealt tähelepanu äratama just muutused. Raimo Raagi ettekandes "Rootslane Eestis ja eestlane Rootsis. Identsusküsimus Kumla näitel" osutati, et eestirootslased jäid ka Rootsis rahvusvähemuseks, sest nii nad ise kui ka riigirootslased tunnetasid neid pigem eestlasena kui rootslasena. R. Raag tutvustas ka Kumlasse rännanud eestlaste aktiivset rahvuslikku tegevust. Rein Taagepera ettekanne "Erinevusi välis- ja kodueestlaste käitumismallis ja enesemääratluses" lõppes kokkuvõttega, mille kohaselt pagulane on oma välispoliitilise missiooni edukalt teostanud ja tunneb end vähemal määral eestlasena kui tosina aasta eest. Matti Punttila ("Kas enamuskeele armust") tutvustas soome vähemuskeeli, mille hulgas on suurim soomerootsi keel, kuid lapi keele ja juba mitu sajandit Soomes elanud mustlaste keele kõnelejaid on 1997. aasta andmeil tunduvalt vähem kui

hilisvähemuskeelte vene, eesti, inglise, soomaali, araabia ja vietnami keele kõnelejaid. Ettekandes puudutati ka välismaal, eriti Rootsis ja Norras elava soome põlisvähemuse keelelist olukorda. Mati Hint rõhutas oma ettekandes "Identiteedi järjepidevuse imperatiiv", et eestlaste rahvusliku identiteedi tähtsaim komponent on keel. Oma keele ja keelel põhineva kultuuri ohustatus on mitu korda esile kutsunud jõulise võõrvõimude survele vastutöötamise. M. Hindi arvates saab keeleline solidaarsus ka kodu- ja väliseestlasi paremini ühendada kui kultuuriline või maailmavaateline. Sellest, kui tähtis osa on eestlaste identiteedi säilitamisel eesti keelel, kõneles Austraalia eestlaste näitel oma ettekandes "Keel ja identiteet" ka Tiiu Salasoo. Marika Mikkor pidas ettekande "Kaukaasia eestlased minevikus ja tänapäeval", kusjuures ta väljendas paha-meelt, et Eesti Vabariik ei taha Kaukaasia eestlasi oma kodakondseteks tunnistada. Ülo Matjus kõneles väliseestlastest filosoofide tegevusest. Mare Piho ettekandest "Setud Siberis, Kesk-Aasias ja Brasiilias" selgus, et Siberis on setud üsna hästi oma keele säilitanud, Kesk-Aasias on nad venestunud, Brasiilias aga majanduslikult rikkasse keskklassi jõudnud ja portugali keelele ning katoliku usku üle läinud. Eduard Väari pidas ettekande "Kontaktid väliseestlastega 1970—1990". Maela Viirsoo kõneles oma ettekandes "Tuuma teadus, tuuma keel, eesti keel" muu hulgas Argentiina terminoloogiast, võrreldes seda ka eesti omaga.

VÄINO KLAUS

TOIMETUSELE SAADETUD KIRJANDUS

- B i c h s e l, P. Ameerikat ei ole olemas. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 55 lk.
C a s s i r e r, E. Uurimus inimesest. Sissejuhatus inimkultuuri filosoofiasse. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 375 lk.
D a n e l l, S. Kuldrannake. Tõlkinud Anu Saluäär. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 235 lk.
Eesti metsamees eksilis. Koostanud Toivo Meikar. EPMÜ Metsanduslik Uurimisinstituut. Tartu, 1999. 54 lk.

- Eesti murrete sõnaraamat. II kd. 9. v. kandetagne — kats. Tallinn, 1999. 198 lk.
Eesti vanima pasunakoori lugu. Torma puhkpilliorkester 150. Koostanud Aksel Jõgi ja Endel Laul. Teaduste Akadeemia Kirjastus. Tallinn, 1998. 76 lk.
Emakeele Seltsi aastaraamat 43. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tartu, 1999. 224 lk.
Észet hungarológia 75. Eesti hungaroloogia. Toim A. Nurk ja T. Seilenthal. Bibliotheca

- ca Studiorum Hungaricorum in Estonia. Tartu, 1997. 232 lk.
- H i i e m ä e, M. Der ethnische Volkskalendar. FFC N° 268. Suomalainen Tiedeakademia. Helsinki, 1998. 325 lk.
- H i n n o v, P. Kui need talud tapeti. Lehekülgi ühe küla ajaloost. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 279 lk.
- Johann Wilhelm Krause 1757—1828. Kataloog I. Kunstnikust arhitektiks. Eesti Keele Sihtasutus. [Tallinn,] 1999. 341 lk.
- Juhan Liiv (1864—1913). Bibliograafia. Teaduste Akadeemia Kirjastus. Tallinn, 1999. 368 lk.
- K i v i r ä h k, A. Liblikas. Kirjastus Tuum. Tallinn, 1999. 149 lk.
- K r u u s, O. Hella Wuolijoki. Kirjastus Virgela. Tallinn, 1999. 304 lk.
- L u t s, O. Kevade I ja II. Pildikesi koolipõlvest. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 431 lk.
- Magyar-észt igekötös szótár. Ungari-eesti prefiksverbide sõnastik. Koostanud I. Török, L. Kreinik. Toimetanud A. Nurk, T. Seilenthal. Bibliotheca Studiorum Hungaricorum in Estonia. Tartu, 1999. 144 lk.
- M a i m e t s, T. Molekulaarne rakubioloogia. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 248 lk.
- M i k e l s a a r, H. Ristiratast. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 134 lk.
- M i k e l s a a r, U. Sind ei iial. Romaanitrioloogia III osa. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 182 lk.
- Mis on see ISE: tekst, tagapõhi, isikupära. Collegium Litterarum 11. Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus. Tallinn, 1999. 436 lk.
- O w e n, L. Kirjandusteoste autoriõigused: praktiline käsiraamat Eesti kirjastajatele. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 158 lk.
- P a l l a s, H. Rõnga-papa õlleankur. Mälestuskilde eilsest tänaseni. Kirjastus Õllu. Tallinn, 1999. 159 lk.
- P ä t s, K. Eesti riik I. Koostaja T. Karjahärm. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 520 lk.
- P ä l l, P. Maa ilma kohanimed. Eesti Keele Sihtasutus. [Tallinn,] 1999. 632 lk.
- T a l v e, I. Kolmas kodumaa. Autobiograafia III. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 383 lk.
- Tartu Ülikool. Vaateid ajalukku ja tänapäeva. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 160 lk.
- T e n n m a n n, E. Varjatud varandus. Koostaja Hando Runnel. Eesti mõttelugu 29. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 560 lk.
- T u l v i s t e, P. Arstinaljad. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 47 lk.
- V a r b l a n e, H. Avalikult halb. Kirjastus Ilmamaa. Tartu, 1999. 96 lk.

Raimo Raagi vahendusel saadud raamatud

- D a n e l l, G. Ordbok över Nuckömålet. Estlandssvenskarnas folkliga kultur 2. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien Nr 27. Lund, 1951. 494 lk.
- F r a n z e n, G. Runö ortnamn. Estlandssvenskarnas folkliga kultur 4. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien Nr 33. Uppsala, 1959. 175 lk.
- I n s l e y, J. Scandinavian Personal Names in Norfolk. A Survey Based on Medieval Records and Place-Names. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi. LXII. Uppsala, 1994. 455 lk.
- I s b e r g, F. Supplement till G. Danells Ordbok över Nuckömålet 1: A—L, 2: M—Ö. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi. XLVII. Uppsala, 1970. 385 lk.
- L o i t, A., T i b e r g, N. Gammalsvenskbydokument. Estlandssvenskarnas folkliga kultur 3. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien Nr 31. Uppsala, 1958. 237 lk.
- R ä n k, G. Die älteren baltischen Herrenhöfe in Estland. Acta Academiae Regiae Gustavi Adolphi. L. Stockholm, 1971. 211 lk.
- S a a r e s t e, A. Petit atlas des parlers estoniens. Väike eesti murdeatlas. Skrifter utgivna av Kungl. Gustav Adolfs Akademien Nr 28. Uppsala, 1955. 108 lk.

Õnntileme!

1. I Ilmar Mikiver — 80
 22. I Lembit Jaanits — 75
 29. I Valda Raud — 80

REIN KULL. For a Fixed Literary Language or for a Disintegrated One?

By now the discussion on Language in Change has been going on for over a year. I do not believe that the necessity for deliberate regulation of literary Estonian has fallen off. It was due to a systematic effort of language planners and terminologists that Estonian could be called a comprehensively developed literary language by the 1930s. For the following 50 years this work was continued. The 1990s, however, brought along a radically different situation. Alongside with the restoration of its independence Estonia reoriented to the West and the new vistas opened up by the current boom of computer technologies. Facing this challenge, language planning should act flexibly, with a view to the rapidly changing situation, taking into account the challenges as well as the main changes, which are anglomania, the continuing Russian influence, and the linguistic slackening and carelessness of us Estonians. Sustainable language planning is absolutely indispensable, if we mean Estonian to survive as a civilised language.

EPP ANNUS. Literary Canon and National Identity

This essay analyses the Estonian literary canon in relation to national identity. National identity is created by the opposing assistance of another culture. For the Estonians the counter pole was formed by the German culture: the Baltic Germans regarded natives as a lower people and the same conviction was transferred to the natives, who started to perceive themselves as subordinated. The Estonian national movement meant an opposition to the ideology of the Other and the formation of a positive historical narrative of Estonia.

In the early 20th century the movement of *Noor-Eesti* (Young-Estonia) replaced the Other for the Estonian emerging society: instead of the German culture they focused on the European culture as a whole. They discarded the dominating impact of history and located literature in the domain of textuality.

Those discourses of national movement and *Noor-Eesti* indicated the identification in terms of the Other and had basically pedagogical implications. They strove towards the unity of the nation, but they were accompanied by the performative discourse of difference, which permanently questioned the possibility of fixed identities, national

identity included. If the pedagogical discourse indicates a strong, positive interaction between the national literary canon and identity, then the performative relations inside the national literature involve conflicting interaction between literature and national identity. These two poles always co-exist in the literary situation, and together they guarantee the viability and variability of a national literature.

ALEKSANDR DULITSHENKO. The Principles of Jakob Linzbach's Philosophic Language (On the Sources of Linguosemiotics)

The article discusses the linguosemiotic views of a less known Estonian philosopher Jakob Linzbach (1874—1953). The ideas explicated in his monograph *Filosoofilise keele printsiibid. Täppiskeeletheaduse kogemus* ("Principles of a philosophic language. An experiment of exact linguistics", 1916) coincide in many an aspect with those presented in the famous *Cours de linguistique générale* published the same year by F. de Saussure. The similarities include a dichotomous approach, the content-form asymmetry of a linguistic sign, etc. Some of Linzbach's suggestions even anticipate the glossematic ideas of L. Hjelmslev (e.g. the using of a scheme abstracted from concrete languages as material for an ideal language system).

The manuscripts by Jakob Linzbach still await scientific research and evaluation.

TOOMAS RAUDAM. Irma Kannel's Secrets

K. A. Hindrey's (1875—1974) novel "The World and People I Happened to Know Later" has been dealt with mainly in the context of historical and ideological interpretation. The main and apparently overwhelming subject of the novel is the clash between two mutually exclusive models of culture and people, i.e. Estonians versus Germans in 1939. This conflict forms a background to a love story between a middle-aged Estonian officer Henn-Villem Lipp and Signe von Harm, a young girl of German origin. T. Raudam's essay "Irma Kannel's Secrets" offers a new and close reading of K. A. Hindrey's novel, abandoning the surface and trying to penetrate into the deeper strata of the characters' psychology, revealing the realistic motives for their behavior as well as the writer's partly subconscious intentions. In the author's opinion K. A. Hindrey can be considered a precursor of the French new novel of the sixties.

INHALT

R. KULL. Haben wir eine sichere oder eine zerstörte Schriftsprache ("Die sich verändernde Sprache")	1
E. ANNUS. Literaturkanon und nationale Identität	10
A. KRIKMANN. Sprichwörter über die Identität von Tieren (Typologische Memoiren)	18
A. DULITSCHENKO. Über Jakob Linzbachs Grundlagen einer philosophischen Sprache (Quellen der linguistischen Semiotik)	25
T. RAUDAM. Die Geheimnisse von Irma Kannel. Einige Aspekte des Schaffens von Karl August Hindrey im Roman "Ja ilma ja inimesi ma tundsini viimati ka"	32

IM BLICKPUNKT

J. VIKBERG. Der Bürger wartet auf eine Volkszählung	41
---	----

DISKUSSION

M. EREL'T. Wortmagie	52
R. KASIK. Antwort auf Mati Erel'ts Kommentar	53

REZENSIONEN

V. KIISLER. Vertragskündigung (Triin Soomets. Pidurdusjälg. Tallinn, 1999)	55
Ü. TONTS. Kleines Negationsbuch (Rein Saluri. Katked 1958—1999. Tallinn, 1999)	57
P. ALVRE. Eine Forschung über die Handschrift von Goldenbeck (Toomas Pöld. Kullamaa katekismuse lugu. Eestikeelse katekismuse kujunemisest 1532—1632. Tartu, 1999)	58
R. UNDUSK. Akademische und sinnliche Rhetorik (Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B.C. — A.D. 400. Ed. by Stanley E. Porter. Leiden—New York—Köln, 1997)	61

RUNDSCHAU	65
SUMMARIA	72

TEADMISEKS AUTORILE

Palume artiklid saata arvutidisketil, e-postitsi (kk@eki.ee) või kirjutusmasinal trükituna (reavahe 1,5). Disketile lisage alati teksti väljatrukk ning tekstiredaktori nimi. Toimetus kasutab arvutit Macintosh. Soovitame salvestada ASCII, Word'i või RTF-i abil ning tabelid, joonised jms esitada omaette failidena. Jälgige ajakirja viitamissüsteemi!

Põhiartiklile lisage **kohe** ka resümee mahuga kuni 500 tähemärki (soovitavalt inglise või saksa keeles).

Honorari makstakse kirjastus Perioodika kassas (Voorimehe 9, Tallinn, tel 644 0381) või ülekandega autori pangakontole. Käsikirjale lisage järgmised andmed: isikukood, postiaadress, panga nimetus ja konto number.

TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

AT = Aarne-Thompsoni muinasjuttude liigitamise süsteem; **SKES** = Suomen kielen etymologien sanakirja I—VII. Helsinki, 1955—1981; **TA** = Teaduste Akadeemia; **VÕK** = Vabariiklik Õigekeelsuskomisjon.

K e e l e d: **asks** = alamsaksa; **ingl** = inglise; **kr** = kreeka; **lad** = ladina; **rts** = rootsi; **sm** = soome.

JÄRGMISTES NUMBRITES:

• *Eesti folkloristika hiilgus ja viletsus* • *Muutuv soome keel* • *Suuline eesti keel* • *Jaan Kross 80*

ISSN 0131-1441

